




## SAVAŞ VE BARIŞ AHLÂKI: DİNÎ METİNLER, ULUSLARARASI HUKUK VE SİVİL TOPLUM ÖRGÜTLERİ ZEMİNİNDE BİR YAKLAŞIM

*Ethics of War And Peace: An Approach in the Matter of Religious Texts, International Law and Non-Governmental Organizations*

### Rıza KARABAĞ

Dr., İstiklal İlkokulu, Amasya, Türkiye  [ror.org/00jga9g46](https://orcid.org/00jga9g46)

*Dr., İstiklal Primary School, Amasya, Türkiye*

 [rizakarabag@gmail.com](mailto:rizakarabag@gmail.com)  <https://orcid.org/0000-0001-6163-7812>

#### Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 10.11.2023

Kabul Tarihi / Accepted: 13.12.2023

Yayın Tarihi / Published: 15.12.2023

**” Atıf / Cite as:** Karabağ, Rıza. “Savaş ve Barış Ahlâkı: Dinî Metinler, Uluslararası Hukuk ve Sivil Toplum Örgütleri Zemininde Bir Yaklaşım”. *Mütefekkir* 10/20 (2023), 483-513.  
<https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1405315>

**© Telif / Copyright:** Published by Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Aksaray University Faculty of Islamic Sciences, 68100, Aksaray, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

**🔍 İntihal / Plagiarism:** Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

## SAVAŞ VE BARIŞ AHLÂKİ: DİNÎ METİNLER, ULUSLARARASI HUKUK VE SİVİL TOPLUM ÖRGÜTLERİ ZEMİNİNDE BİR YAKLAŞIM

### Öz

Savaş ve barış olgusu, başlangıçtan günümüze insanlık tarihini şekillendiren önemli bir konudur. Dolayısıyla bu çalışma insanların, ulusların, niçin savaştıkları, mensuplarının çokluğu nedeniyle büyük dinlerin ve günümüz evrensel yaklaşımlarının savaşı önleme ve barışı sağlama hususundaki hukukî ve ahlâkî sınırlarının neler olduğu ve bu soru(n)lara barış eğitiminin çözüm sunabilme imkânlarını problem edinmiştir. Bu bağlamda teorik olarak savaşın meşruluğu, ahlâkî ölçüsü, barış yoluyla çözümü, çatışmalarda sivillerin hakkı, hukuku, kayıplarının engellenebilirliği; dinlerin özellikle İslâm'ın savaş, barış yaklaşımları, hukukî, ahlâkî, toplumsal sınırları; uyulacak kurallar açısından evrensel yaklaşımlar, çözüm arayışlarından barış hareketleri, barış eğitimi konuları sosyolojik bakış açısından literatür taraması yöntemiyle tartışılmıştır. Bu çalışmayla savaşın önlenmesi ve barışın sağlanması hususlarında çözüm önerilerinin sunulması amaçlanmaktadır. Araştırma sonuçlarında; dinlerin zorunlu durumlarda savaşa izin vermekle birlikte teşvikte bulunmadığı, teşvik, çağrı söylemlerinin dinlerin ilahi kaynağı yerine din temsilcilerinin dini anlama, algılama, yaşantı biçimlerini yansıttığı; arka planında farklı ekonomik, politik, sosyolojik saikleri meşrulaştırmak için dini araç olarak kullandıkları gibi bulgulara ulaşılmıştır. İslâm'ın tutumu; savaşı önleme ve savaş halinde hukukî, insanî değerleri öncelemedir. Uluslararası hukuk güçlü devletlerce şekillendirilmekte ve onların lehine işlemekte, şekfî bağlılık göstermekten öteye geçememektedir. Uluslararası sözleşmelerde/beyannamelerde, barış eylemlerinde kamuoyunun dikkati çekilse de emperyalist güçleri, silah üreticilerini engellemekte cılız kalmaktadır. Barışı sağlamaya yönelik ülkelerde akademik, içerikli ve sistemli barış eğitiminin örgün, yaygın eğitim kurumlarında verilmesinin ve yaygınlaştırılmasının dinlerin, özellikle İslâm'ın barış mesajlarının metotlu işlenmesinin önemli yöntem/imkân olabileceği anlaşılmaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Din Sosyolojisi, Savaş-Barış, Barış Hareketleri, Savaş-Barış Ahlâkı, Barış Eğitimi.

### Ethics of War And Peace: An Approach in the Matter of Religious Texts, International Law and Non-Governmental Organizations

#### Abstract

The phenomenon of war and peace is an important issue that has shaped human history. Accordingly, the study has taken on the problem of why people and nations fight and what the religions that have a great number of members, and the current universal approaches of these religions' judicial and ethical boundaries are, in terms of preventing wars and establishing peace, and besides, the possibility of peace education to solve these issues. In this regard, the theoretical legitimacy of war and moral extent of it, its resolution through peace, the rights of civilians in conflicts, the preventability of their losses; religions', especially Islam's, approach to war and peace, its legal, moral and social boundaries; universal approaches in terms of the rules to be followed, peace movements which is a solution seeking act, and peace education issues will be discussed from a sociological point of view using literature review method. The study also aims to offer solutions to prevent war and establish peace. In the results of the research; it is concluded that although religions allow war in compulsory situations, they do not encourage war, and that the incitement and call discourses reflect the religious understanding, perception and lifestyles of the representatives of religion instead of the divine source; and in the background, it is seen that they use religion as a tool to legitimize different economic, political and sociological motives. The attitude of Islam is

to prevent war; prioritizing legal and humane values in case of war. International law is shaped by powerful states and works in their favour, and cannot go beyond showing formal loyalty. Even though the public's attention is drawn to in international conventions, declarations and peace actions, they remain weak and ineffective in preventing the imperialist powers and arms manufacturers. It is understood that in the countries which tend to establish peace, the dissemination of peace education with an academic system in formal and non-formal education institutions, and the methodical processing of the peace messages of religions, especially Islam, may be an important method and opportunity.

**Keywords:** Sociology of Religion, War-Peace, Peace Movements, War-Peace Ethics, Peace Education.

## GİRİŞ

Savaş, insan medeniyetinin tarihi kadar eski ve toplumlar üzerinde mutlak etkiye sahip bir olgudur. Şiddetin, savaşın, Hz. Âdem'in oğulları Hâbil ile Kâbil'in çatışmasıyla başladığı, sayısının yaklaşık 14 bine kadar çıktığı, insanoğlunun takriben 6 bin yıldır örgütlü, planlı şekilde birbirleriyle çatıştıkları araştırmalarla belirlenmiştir. Dolayısıyla insanoğlunun neredeyse savaşız gününün olmadığı anlaşılmaktadır.<sup>1</sup> Ayrıca savaşların sayısının hızla yükseldiği, savaş sonucu ölümlerin MÖ 3000'den beri %73'ünden fazlasının sadece 20. yüzyılda gerçekleştiği, 16. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar 40 milyon, yalnızca 20. yüzyılda 108 milyon insanın kaybedildiği araştırmalara yansımıştır.<sup>2</sup> İkinci Dünya Savaşı'ndan günümüze gerçekleşen savaşlarda ölenlerin %70'ini siviller oluştururken, bu rakam günümüzde %90'lara çıkmıştır.<sup>3</sup> Savaş hukuku ilkeleriyle sınırlandırılmasına rağmen bu rakamların Filistin-Gazze, Afganistan, Irak, Suriye,<sup>4</sup> Ukrayna<sup>5</sup> gibi yerlerdeki savaşlarda verilen sivil kayıplarla birlikte, korkunç boyutlara ulaştığı söylenebilir. Akabinde savaşın sebebiyet verdiği uluslararası boyuttaki göçün,

<sup>1</sup> Bülent Daver, "Savaş ve Barış Üzerine", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 3/10 (1992), 181.

<sup>2</sup> Mustafa Köylü, "Barış Eğitimi ve İslâm", *Din Eğitiminde Çağdaş Konular*, ed. Mustafa Köylü (İstanbul: Dem Yay., 2014), 203-204.

<sup>3</sup> Gülgün Tuna, *Yeni Güvenlik* (Ankara: Nobel Yayınları, 2003), 177.

<sup>4</sup> Savaşın başladığı 15.03.2011'den 15.03.2021'e kadar on yıllık süreçte, 600 bin kişinin öldüğü, 6,5 milyondan fazlasının yurt içinde yerinden edildiği, 5,6 milyondan çok sığınmacının Suriye'den kaçtığı, bunun 3,6 milyonunun Türkiye'de yaşadığı belirtilmektedir. British Broadcasting Corporation News/Türkçe (BBC), "Suriye'de Savaşın 10 Yılında 10 Kritik Dönüm Noktası" (Erişim 08 Nisan 2022). Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliğinin raporunda, Suriye'de on yıldır süren iç savaşta sivil kayıpların sayımının 2014'te askıya alındığı durumundaki sivil ölümlerinde son rakamın 191 bin olduğu, ancak kayıtlı rakamın 350 bini bulunduğu vurgulanmaktadır. Ülke içerisindeyse çatışmalar nedeniyle 6.8 milyondan fazlasının göçmek zorunda kaldığı, yaklaşık 4 milyonun Türkiye'ye sığındığı, ülke nüfusunun yarısını (13,5 milyon) evlerinden ettiği belirtilmektedir. Voice of America Türkçe (VOA), "BM: 'Suriye İç Savaşı'nda 350 Bin Sivil Öldü.'" (Erişim 08 Nisan 2022).

<sup>5</sup> Birleşmiş Milletler (BM), Ukrayna-Rusya çatışmasında Ukrayna'da en düşük 1611 sivilin kaybedildiğini, 2 bin 227 vatandaşın yaralandığını, yaklaşık 4 milyon 319 bin kişinin mülteci durumuna düştüğünü bildirmektedir. Anadolu Ajansı (AA), "BM: Ukrayna'da En Az 1611 Sivil Öldü, 4 Milyon 319 Bin 494 Kişi Komşu Ülkelere Geçti." (Erişim 08 Nisan 2022).

sığınmacı sorununun, göç yollarındaki kayıpların ve “Aylan bebek” gibi trajedilerin çaresizce seyredildiği de eklenebilir.

Yaşanan trajedilere rağmen savunma harcamaları ve yatırımları inanılmaz boyutlara yükselmiştir. Zira 1993'te yalnızca gelişmiş ülkeler, askeri harcamalara iki milyar bireyin yıllık gelirine eşit tutarda kaynak ayırmıştır. Günümüzde ülkelerin gayri safi milli hasılasının yaklaşık %5-6'sını silahlanmaya harcadığı bilinmektedir. Bu ülkeler genellikle, insani ihtiyaçları karşılamakta zorlanan; nüfusunun çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu ülkelerdir.<sup>6</sup>

Yukarıda belirtilen şiddet, savaş, yıkım, talan, ölüm, katliam, göç ve mülteci sorunu gibi yaşanan trajediler nedeniyle araştırmanın temel problemi şöyle ifade edilebilir: İnsanlar, uluslar, imparatorluklar niçin birbirleriyle savaşıyorlar? Müntesiplerinin çokluğu sebebiyle büyük dinlerin ve günümüz evrensel yaklaşımlarının savaşı önleme, barışı sağlama hususundaki hukukî ve ahlâkî sınırları nelerdir? Bu soru(n)lara barış eğitimi çözüm sunabilir mi? Bu temel probleme bağlı olarak araştırmanın alt problemleri şöyle sıralanabilir: 1) Savaşlarda, savaşmayan (çocuk-yaşlı-kadın gibi) sivil kayıplar engellenemez mi? Bunun bir hakkı hukuku, ahlâkî ölçüsü, sınırı var mı? 2) Aradaki uyuşmazlıklar barış yoluyla çözülemez mi? 3-a) İslâm hangi sebeplerle barışı teşvik etmektedir? b) Savaşı meşru kılmasının arkasındaki nedenler nelerdir? c) Savaş ahlâkî ve savaşta uyulacak kurallar konusundaki prensipleri nelerdir? 4) Barış hareketleri ve bu hareketler savaşı engelleme ve barışı sağlama yönünde ne derece etkindirler? Çalışmada, söz konusu soru(n)lara çözüm aramak ve cevaplar bulmak amacıyla konu sosyolojik bakış açısından tartışılacaktır.

Büyük dinlerin savaş ve barışa yaklaşımları; İslâm'ın barışa teşviki, savaş ahlâkî, savaşta uyulacak kuralları ve savaşı meşru kılan sebepleri; savaşın ve barışın hukukî ve ahlâkî sınırları, savaşta uyulacak kurallar açısından günümüz evrensel yaklaşımları, barış hareketleri ve barış eğitimi konuları ile sınırlanan araştırma ilerleyen bölümlerde söz konusu konular zemininde irdelenmeye çalışılacaktır.

Araştırma, savaş ve barış olgularına yönelik alanyazın bilgilerini toplayarak bütünleştirmeyi kapsayan literatür taraması çalışmasıdır.<sup>7</sup> Bilgi ve yorumların sunumunda çoklu referans tekniği seçilmiştir.<sup>8</sup>

Yukarıda ifade edilen savaş, göç, mülteci sorunu gibi trajediler yaşanmasına rağmen savunma harcamaları inanılmaz boyutlarda sürmektedir.

<sup>6</sup> Köylü, “Barış Eğitimi ve İslâm”, 204.

<sup>7</sup> Arlene Fink, *Conducting Research Literature Reviews: From Paper to the Internet, Second edition. Thousand Oaks* (California: Sage, 2005), 3; Ali Balcı, *Sosyal Bilimlerde Araştırma* (Ankara: Pagem A Yayınları, 2005), 55-60.

<sup>8</sup> Balcı, *Sosyal Bilimlerde Araştırma*, 61.

Şimdi bile Suriye, Ukrayna, Filistin-Gazze gibi çeşitli coğrafyalarda birçok savaş yapılmaktadır. Hal böyleyken bu konuda alanyazında yapılan çalışmaların konuyu gündemde tutmakta ve çözüm önerileri sunmakta ne kadar yeterli ve etkili olduğu tartışılabilir. Dolayısıyla çalışma, söz konusu hassasiyetlerden yola çıkarak konuyu incelemeyi elzem görmekte, böylece alanyazına katkı yapmayı amaçlamaktadır. Araştırmanın kavramsal, kuramsal zemine oturtulması açısından konunun sosyal teoride nasıl ele alındığının temellendirilmesi gerekmektedir.

## 1. SOSYAL TEORİDE SAVAŞ VE BARIŞ YAKLAŞIMLARINA KISA BİR BAKIŞ

Şiddet, savaş konusunda sosyal düşüncenin doğuşunun ilk dönemleri sayılan 19. yüzyıl sonları 20. yüzyıl başlarında; militarist sosyal düşüncenin de (Bazı açılardan direk sosyolojik düşünce ile ilişkilendirilmiyor) egemen olduğu dönemde, sosyal düşüncenin ve kurucu isimler Durkheim, Marks ve Weber'in genellikle pasif kaldığı belirtilmektedir. Dolayısıyla zamanın militarist teorilerinin tarihi bağlamı içerisinde sosyal düşünceyi temsilen Kurucu İsimlerin yaklaşımları<sup>9</sup> önemli görülmüştür.

Durkheim, şiddet, savaş konusunda dayanışma teorisi bağlamında kutsal üçlünün en pasifistiydi. Savaşı kaybolmaya mahkûm tarihi kalıntı ve sapma/anomi olarak yorumlamıştır. Endüstriyel gelişmelerin barışı gerektirdiği; savaşların, toplumun sosyal ve ahlâkî entegrasyonunu güçlendirerek bencil, amaçsız intihar oranlarını düşürdüğü, dolayısıyla savaş, intihar oranlarının ters orantılı olduğu sonucuna ulaşmıştır. Birinci Dünya Savaşının, toplumsal karmaşa, patolojik vaka hali olduğunu belirterek, durumu Alman militarist savaş zihniyetine atfetmiştir. Özetle Durkheim'de şiddet görece marjinaldir. Savaş, grup dayanışmasının işleyişiyle bağlantılıdır.<sup>10</sup>

Marks şiddeti, sınıf çatışması açısından incelemiştir. O şiddeti, savaş-taki öldürücü şiddet değil, el konulup mülkün yeniden dağıtılması (Şiddetin dili metaforik, örneğin sınıf savaşı veya ucuz fiyatlar) anlamında veya komünist düzenin gelişini hızlandıran süreçler bağlamında kullanmıştır. Toplumsal değişme mekanizması olarak gördüğü şiddeti, devrim ayaklanmasında kapitalist devletin ve burjuvazinin gaddarlığına tepki, devrimci davanın ilerlemesini engellemesine çözüm olarak proletaryanın kendini savunma öfkesi ve şiddetiyle ilişkilendirmiş, sınırlandırmış, meşrulaştırmış ve

<sup>9</sup> Sınısı Malesevic, *Savaşın ve Şiddetin Sosyolojisi*, çev. Suzan Sarı (Ankara: Hece Yay., 2018), 35-39.

<sup>10</sup> Emile Durkheim, *Socialism and Saint-Simon* (London: Routledge and Kegan Paul, 1959), 130; Emile Durkheim, *L'Allemagne au dessus de tout, La mentalité allemande et la guerre* (Paris: Armand Collin, 1915), 11-15, 20, 26-29; Emile Durkheim, *Toplumbilimin Yöntem Kuralları*, çev. Özer Ozankaya (İstanbul: Cem Yay., 2013), 18-181; Malesevic, *Savaşın ve Şiddetin Sosyolojisi*, 40-42, 53; Emile Durkheim, *İntihar*, çev. Z. Zühre İlkelen (İstanbul: Pozitif Yay., 2013), 198-201, 371, 387-390, 407.

haklı görmüştür. Özetle Marks şiddeti, savaşı, tarihteki toplumsal dönüşümlerin dinamosu, modernitede devlet gücünün aracı ve kapitalist ekonomik yapının aygıtı olarak görmüştür.<sup>11</sup>

Weber'de savaş, toplumsal değişimin önemli kaynağı; şiddet, devletin varlığının amacı ve siyasetin araçlarından biridir. O, Batı rasyonalizminin ve bürokratik kurumlarının gelişiminin temelini askeri disipline, savaşmaya dayandırmıştır. Savaşın ilk şeklinin, "Tanrı adına, kutsala yapılan saldırıyı engellemeyi" amaçlayan "kutsal savaş" olduğunu; tek tanrılı dinlerin belirmesiyle bireye kolektif statü üstünlüğü kazanarak yaygınlaştığını belirtmiştir. Savaşın, toplumsal eylem türleriyle birlikte rutinleştiğini, araçsallaştığını ve bürokratikleştiğini söylemiştir. Modern savaşta askeri uygulamaların, ilkelerin ussallaşmasıyla orduların etkin bürokratik savaş makinesine dönüştüğünü belirtmiştir. Sonuçta Durkheim şiddeti, savaşı, dayanışmasının alternatif "pasifist" mekanizmalarında değerlendirirken; Weber ve Marks, toplumsal değişimin araçları olarak yorumlamıştır. *Kurucu babalar* tam anlamıyla olgunlaşmış savaş teorisi geliştirmemiş olsa da katkıları vazgeçilmezdir.<sup>12</sup>

Klasik toplumsal düşüncede, kapsamlı ve birbirinden farklı yaklaşımları (Alman savaş yanlısı devletçiliği, sosyolojik liberteryanizmi, Avustro-Amerikan grup mücadelesi paradigması, İtalyan elit teori...) içeren militarist gelenek vardır. Örnekliği açısından bu yaklaşımları da karakterize eden Alman klasik toplumsal düşüncede savaş yanlısı geleneği betimlemek önemlidir. Heinrich Von Treitsch, Otto Hintze, Carl Schmitt gibi Alman entelektüellerinin yaklaşımının genel karakterinde, devletler yalnızca savaş yoluyla oluşur. Devlet, sınırları içinde adalete, hudutları dışında savaşa başvuran ve varlığını çatışma yoluyla şekillendiren mutlak otoritedir. Georges Sorel ve Georg Şimmel yaklaşımında şiddet, toplumsal, ontolojik zorunluluk olarak tanımlanır. Savaşma deneyimi, güçlü dinamolar ve toplumsal değişim-dönüşüm başlatıcılar olarak görülür.<sup>13</sup>

Yirminci yüzyılda yaşanan iki dünya savaşı, sosyolojik düşüncede si-

<sup>11</sup> Karl Marx - Friedrich Engels, *Komünist Manifesto*, çev. Nail Satlıgan - Tektaş Ağaoğlu (İstanbul: Yordam Yay., 2014), 44, 47-64, 88-91, 108; Malesevic, *Savaşın ve Şiddetin Sosyolojisi*, 42-46; Karl Marx, *Fransa'da İç Savaş*, çev. Erkin Özalp (İstanbul: Yordam Yay., 2016), 80, 118, 126, 151-152, 175-176.

<sup>12</sup> Max Weber, *Economy and Society*, ed. Guenther Roth - Claus Wittich Berkeley (Los Angeles - London: University of California Press, 1968), 1152, 1155-1156; Max Weber, *Din Sosyolojisi*, çev. Latif Boyacı (İstanbul: Yarı Yay., 2012), 94, 105, 108-110; Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, çev. Taha Varla (İstanbul: İletişim Yay., 2004), 224-225; 131-132, 191-192, 426; Max Weber, *Sosyal Bilimlerin Metodolojisi*, çev. Vefa S. Öğütle (İstanbul: Küre Yay., 2012), 204-205; Malesevic, *Savaşın ve Şiddetin Sosyolojisi*, 49-51; Bryan Turner, *Max Weber ve İslam*, çev. Yasin Aktay - Mehmet M. Şahin (İstanbul: Vadi Yay., 2019), 20-22.

<sup>13</sup> Treitschke; *His Doctrine of German Destiny and of International Relations Together With A Study Of His Life And Work by Adolf Hausrath* (New York and London: The Knickerbocker Press, 1914), 21-31; Malesevic, *Savaşın ve Şiddetin Sosyolojisi*, 52-54, 73.

linmez izler bırakmıştır. Bu izlerin etkileri: Klasik sosyal düşüncenin savaş yanlısı geleneğinin, içten bir reddedişle veya toplumsal bilinçdışı baskılama yoluyla pasivize edilmesinde görülmektedir. Sosyolojik düşüncenin de genellikle statü, endüstrileşme, dinî değerlerdeki dönüşüm gibi konulara yönelmesiyle çağdaş sosyoloji konuyu görmezden gelme eğilimini yansıtmıştır. Durkheim, Marks ve Weber'in ise daha pasif/anti-militarist olması bu eğilime destek vermiştir. Ancak günümüzde de savaşın yerküreden kaybolmadığı müşâhede edilmektedir. Sözelimi soğuk savaş, sayısız üçüncü dünya vekâlet savaşlarını başlatmıştır. Günümüzdeki Afganistan, Bosna, Arakan, İran-İrak, Körfez, Suriye, Ukrayna-Rusya Filistin/Gazze-İsrail/Destekçileri çatışması gibi savaşların ve örgütlü terörün olduğu, dolayısıyla savaşmanın tüm dünyayı sardığı görülmüştür. Bu bağlamda 1980'lerden günümüze savaş konusuna eğilme, tarihi, çağdaş ve politik sosyologlar (Giddens, Tilly, Mann, Hall vb.)<sup>14</sup> tarafından başlatılmıştır.

Farklı bölgelerde çeşitli türlerine rastlanılan şiddetin, menşeinin insan unsuruna dayanması nedeniyle dinî yapılardan tecrit edilemeyeceği açıktır. Bu bağlamda şiddet ve din arasındaki münasebetin boyutunu belirlemenin önemi anlaşılabilir. Dinlerin genelinin temel amacının yeryüzünde barışı hâkim kılmak olmasına rağmen, pratikte bu gayelerine hangi seviyede ulaştıkları müzakere konusudur. Zira toplumda barışı kurmanın karşısında başlıca engel olan nefret, şiddet ve savaşlar, insanoğlunun müşterek kâbusu olmakta ve “yaşam biçimi” halini almaktadır. Ayrıca savaşların “kutsal” olarak vasıflandırılmasıyla dinî sahaya çekildiği belirtilmektedir. Savaşların teolojik mi veya antropolojik mi sayılacağı konusunda bazı sorgulamaların da devam ettiği görülmektedir.<sup>15</sup> Dolayısıyla dünya dinlerinde savaş ve barış konusunun nasıl yer aldığını irdelemek önem arz etmektedir.

## 2. BÜYÜK DİNLERDE SAVAŞ VE BARIŞ OLGUSUNA KISA BİR BAKIŞ

Sayırsız inanç sistemi, insanlığı kuşatan şiddetin sebebini metafizik zeminde anlatmaya, teolojik perspektiften hareketle şiddete açıklama getirmeye çalışmaktadır. Politeist, düalist sistemler, tanrı anlayışları zemininde şiddeti kötü mizaçlı tanrıların eylemi olarak yorumlamakta; şiddetten ve tesirinden kurtulmanın yolunun kötü mizaçlı tanrıların korumasına sığınmaktan geçtiğini belirtmektedir.<sup>16</sup> Tarihi süreçte, din mensubu olmayanların yanında bazı din mensuplarının bir açıdan şiddetin öznesi veya nesnesi oldukları bilinmektedir. İncelendiğinde büyük dinlerde de durumun çok da farklı olmadığı görülebilir.

Hinduizm'de savaş, barış konusu önemli yer tutmaktadır. Sözelimi

<sup>14</sup> İlgili Sosyologlar ve teorileri hakkında bk. Malesevic, *Savaşın ve Şiddetin Sosyolojisi*, 77 vd.

<sup>15</sup> Kadir Albayrak, *Semavi Dinlerde Barış ve Şiddet İkilemi* (Ankara: Sarkaç Yay., 2010), 1-16; Şinasi Gündüz, “Din ve Şiddet Paradoksu”, *Milel ve Nihal* 13/2 (2016), 9.

<sup>16</sup> Gündüz, “Din ve Şiddet”, 11.

“ahimsa” prensibinde savaşlar uygun görülmemektedir. Fakat Hindu tarihinde sayısız savaşların yapıldığı görülebilir. Gandi’nin öğretilerinde, şiddet anlamında söylenildiği kadar pasiflik görülmemektedir. Savunma, Dharma’yı koruma gibi gerekçelerle savaşa izin verildiği belirtilmektedir.<sup>17</sup> Hinduizm’in İndra’sı savaş tanrısıdır. Şiva intikamcı ve kılıcı olan yok edici tanrıdır.<sup>18</sup>

Yahudilik, sırf dünyayı hedefleyen, hedeflerine İsrailoğullarıyla ulaşmayı amaçlayan dindir. Amaçları doğrultusunda her çeşit şiddeti mubah saymaktadır. Fakat “barış” kavramı dinî metinlerde 63 yerde geçmektedir. Eski Ahit’te sevgi vasıflarıyla sunulan Tanrı, haksızlıkla bir kişiyi dahi öldürmeyi yasaklamaktadır. Yeşeya’da, barış ve adalet sağlandığında doğacak netice şöyle betimlenmektedir: “...Kurtla kuzu bir arada yaşayacak, ... genç aslan ve besili sığır yan yana duracak, onları küçük bir çocuk güdecek”.<sup>19</sup> Örneklerden Yahudiliğin merhameti önceleyen, barışa ve sevgiye değer veren din; Tanrısının affedici, sevgi dolu olduğu anlaşılmaktadır.<sup>20</sup>

Din ve şiddet ilişkisini araştıranlar, Yahudiliğin “vaat edilmiş toprak” ve “seçilmiş millet” zihniyeti zemininde, şiddet düzleminde kurulmuş din ve geleneğinin başlangıcından beri savaş olaylarıyla dolu olduğunu, savaşın Tanrı tarafından kutsandığına inanıldığını tespit etmiştir. Eski Ahitte şiddet kavramı yaklaşık 65, kılıç kelimesi 294, savaş kelimesi 658 kez zikredilmektedir. Zira Tanrı’nın insanları, hayvanları yeryüzünden silip atacağını belirtmesi, zina yapanın yakılması/öldürülmesi, şirk koşanın recmedilmesi gibi konularla dolu dinsel metinleri, Hz. Mûsâ ve yerine geçen Yeşu, Yeremya, Dâvûd gibi peygamberlerin şiddetle ilişkileri örnek gösterilebilir.<sup>21</sup> Tevrat’ta, Tanrı’nın savaşlara ordunun başında katılarak rehberlik ettiği görülmektedir.<sup>22</sup> Din adamları savaşta askerleri kıskırtmıştır.<sup>23</sup> Görüldüğü gibi dinsel metinler ve tarihsel olaylar Yahudilikte Kutsal Savaş olgusunu kanıtlamaktadır.

Hristiyanlık, sevgi ve barışı yaymada üst noktada görülmektedir. Zira Hristiyanlığın ortaya çıktığı asırlarda pasif ve mistik görünüm sergilenerek, kurtuluşun sadece ahirette olacağı vurgulanmıştır. Yeni Ahit’te: “...Sağ yanağınıza bir tokat atana öbür yanağınızı da çevirin”,<sup>24</sup> “...düşmanlarınızı

<sup>17</sup> Mustafa Köylü, *Dünya Dinlerinde Ahlak* (İstanbul: Dem Yay., 2012), 43.

<sup>18</sup> Baki Adam - Mehmet Katar, *Dinler Tarihi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yay., 1999), 100; Gündüz, “Din ve Şiddet”, 10.

<sup>19</sup> *Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur İncil* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi - Yeni Yaşam Yay., 2002), Yşa.11:6.

<sup>20</sup> Albayrak, *Semavi Dinlerde Barış*, 95-102; Gündüz, “Din ve Şiddet”, 23; Köylü, *Dünya Dinlerinde Ahlak*, 129-130.

<sup>21</sup> Çık.15:3-17, 16:3; Samuel.4:1-11; Mika.4:13.

<sup>22</sup> Çık.14:13-14; Çık.15:3; Çık.17:16.

<sup>23</sup> Yşu.6:1-26.

<sup>24</sup> Mat.5:39.



*sevin...*"<sup>25</sup> şeklindeki pasajlar, Hristiyanlığın barış dini olarak tebliğ edilmesinde etkili olmuştur.<sup>26</sup>

Hristiyanlığın barışçı Tanrısı tarihi süreçte, koşullar çerçevesinde savaşçı Tanrı niteliğine dönüşmüştür. Örneğin Yeni Ahit'te şiddet pasajlarının çokluğu, vahiy bölümünün sanki çatışma alanını sahnelediği, uhrevî ve dünyevî intikam ve şiddet içerdiği görülebilir. Üstelik İsa'nın İncil'de, "*Kılıç çekenlerin hepsi kılıçla ölecek*",<sup>27</sup> gibi şiddet ifadeleri bulunmaktadır.<sup>28</sup>

Hristiyanlığın, Bizans İmparatorluğunun resmi dini olmasıyla birlikte barış eğilimli olma zihniyetinde önemli değişikliğin olduğu görülmektedir. Zira Hristiyanlık tarihinde diri diri yakma, "asli günah" doktrinindeki vahşet gibi şiddet içeren süreçler yaşanmış; engizisyon mahkemeleri oluşturulmuş, savaşanlar kutsanarak Haçlı Seferleri gerçekleştirilmiştir. Ayrıca 12-13. asırdaki Haçlı Seferleriyle "kâfir" saydıkları Müslümanları Kudüs'ten çıkarma teşebbüsleri, İspanya'da Müslüman ve Yahudilerin soykırımı, Latin Amerika, Afrika ve Avustralya'nın Hristiyan yapılması gibi durumlar Hristiyanların tarihte gerçekleştirdiği şiddetin yalnızca bir kağıdır. Günümüzde "Misyon Stratejisi", "Hristiyan Şövalyelik Ruhü", "İsa'nın Hristiyan Askerleri", "Evanjelik Haçlı Seferleri" gibi oluşturulan eğilimler, dinin militarist yönünü ispatlamaktadır. Gelecekteki Armagedon Savaşı'nda, Tanrının meleklerle şiddeti emredeceği; İsa Mesih'in ise dünyaya inerek Hristiyan olmayanları ateş gölüne diri diri atacağı belirtilmektedir. Evanjelikler bir an önce bu savaşın gerçekleşmesini beklemektedirler.<sup>29</sup> Gerçekleşmesini çabuklaştırmak için şiddet hadiselerine ortam oluşturma teşebbüsü yapanların olduğu, bugün Ortadoğu'da gerçekleştirilen şiddet ve kırımlara mali ve politik destek bulma teşebbüslerinin altında bu anlayışın yattığı söylenebilir.

İslâmî savaş ve barış etikleri Kur'an'dan beslenmektedir. İslâm, barışçı olağan, daimî durum sayar. Savaş doğrusu kötü, ancak zaruret icabı başvurulan geçici haldir. Uyuşmazlıkların giderilmesinde savaş öncesi ve anında barış yollarına başvurmakta özenli davranılmalıdır.<sup>30</sup> İslâm'da barış sağlayan antlaşmaları gerçekleştirmek özendirilmiştir. Dolayısıyla temel gaye savaş değil, barış ve selâmettir.<sup>31</sup>

<sup>25</sup> Mat.5:44.

<sup>26</sup> Albayrak, *Semavi Dinlerde Barış*, 135-139; Gündüz, "Din ve Şiddet", 23; Köylü, *Dünya Dinlerinde Ahlak*, 161-163.

<sup>27</sup> Mat.26:52.

<sup>28</sup> Albayrak, *Semavi Dinlerde Barış*, 148-151; Köylü, *Dünya Dinlerinde Ahlak*, 162-163.

<sup>29</sup> Albayrak, *Semavi Dinlerde Barış*, 140-147, 172-175; Gündüz, "Din ve Şiddet", 11, 22, 24, 27.

<sup>30</sup> Ahmet Özel, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı* (İstanbul: İz Yay., 1998), 143; (HRH Prince) Ghazi bin Muhammad, "The Conditions Necessary for Just War in the Holy Qur'an", *War And Peace In Islam The Uses and Abuses of Jihad*, ed. HRH Prince Ghazi bin Muhammad vd. (Jordan: National Press, 2013), 425-426.

<sup>31</sup> Veli Sırım, *Evrensel Barış* (İstanbul: TÜRDAV Yay., 1999), 15; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Alfabetik İslâm Hukuku ve Fıkıh İstılahları* (İstanbul: Bilmen Yay., 1976), 4/248.

İslâmî anlayışta, yaratıkların en onurlusu insanoğludur.<sup>32</sup> Dolayısıyla Kur'an'da insan yaşamına saygı, koruma (Haksızla bir cana kıyanı bütün insanlığı öldürmek olarak nitelemesi<sup>33</sup>) emredilen başat ilkedir. Kur'an, bazı durumlarda savaşa da izin vermektedir. Örneğin Kur'an'da, insanoğlunun yaşamını sürdürmesi, ahlâkî, dinî hayatın korunması, masumların baskı ve zulümlerden esirgenmesi gibi gerekçelerle savaşa izin verilmiştir.<sup>34</sup>

Savaş ve barış hususundaki âyetlerden birkaçı şu tabloyu sergiler: İslâm, asla kırıma, zorunda kalınmadığı (savunma niteliği olmayan) durumlarda öldürmeye izin vermez. Zira Kur'an'da, "*Sizinle savaşanlara karşı Allah yolunda siz de savaşın. Ancak aşırı gitmeyin...*"<sup>35</sup> buyurulmaktadır. Kur'an kaos (cahiliye) döneminde insanlara hasımlarıyla alâkalı sınırlar getirmekte, savaşın her durumu meşru kılmadığını, haksız saldırı yapılmamasını söylemektedir. Savaş açan durumda olmayıp, Müslümanlara savaş açanlara kendilerini savunabileceğini açıklamaktadır.<sup>36</sup> Dolayısıyla Kuran'ın bütünlüğü açısından incelendiğinde savaşla ilgili âyetlerin Müslümanlara savaş açanlarla ilgili olduğu anlaşılabilir.<sup>37</sup>

Savaş ahlâkı yönünden savaşın başlatılma koşullarının yanında, nasıl sürdürüleceği de (Jus in bello) mühimdir. Kuran, yukarıda zikredilen<sup>38</sup> âyetinde savaşın sürdürülmesinde dikkat edilmesi gereken hususlarda; savaş açanlara karşı savaşa izni verirken, aşırıya kaçılmasına, her yolun mübahlığına izin vermemektedir. Bu konuda John Kelsay, İslâmî geleneğin görüşünü şöyle belirtmektedir: Meşru otoritenin savaş kararını haklı nedenle/hükme dayandırarak vermesi; hukuka uygunluğu, adaletsizliğin önlenmesi, barışın sağlanması amacıyla yapılan savaş, haklı savaş ölçülerine uygun sayılmaktadır.<sup>39</sup> Savaş sürecinde savaşmayanlara veya savaşa güç yetiremeyenlere (kadın, yaşlı, çocuk, engelliler vb.) dokunma,<sup>40</sup> din farklılığı [*"Dinde zorlama yoktur..."*]<sup>41</sup> savaş sebebi olarak caiz görülmemektedir. Kur'an'ın savaşın sürdürülmesi konusunda (temel ilkeler dışında) ayrıntıya

<sup>32</sup> *Kur'ân-ı Kerîm Meâli* (Ankara: DİB Yay., 2011), el-Bakara 2/30; el-Hicr 15/29; el-İsrâ 17/70; es-Sâd 38/72; et-Tîn 95/4.

<sup>33</sup> el-Mâide 5/32.

<sup>34</sup> Ali Osman Ateş, "İslâm ve Barış", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2006), 8; Hayrettin Karaman, "İslâm'da Savaş ve Barış" (Erişim 03 Kasım 2017); Köylü, *Dünya Dinlerinde Ahlak*, 188-190.

<sup>35</sup> el-Bakara 2/190.

<sup>36</sup> et-Tevbe 9/12-13; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2014), 1/332.

<sup>37</sup> Karaman, "İslâm'da Savaş ve Barış".

<sup>38</sup> el-Bakara 2/190.

<sup>39</sup> John Kelsay, *Arguing the Just War in Islam* (Cambridge, MA: Harvard University, 2009), 102-106, 114-117, 120.

<sup>40</sup> Talip Turcan, "İslâm Hukukunun Klasik ve Çağdaş Doktrinlerinde Cihad", *İslâm Kaynaklarında, Geleneğinde ve Günümüzde Cihad*, ed. Ahmet Ertürk (İstanbul: KURAMER Yay., 2016), 281-310; Ghazi bin Muhammad, "The Conditions Necessary", 409-426.

<sup>41</sup> el-Bakara 2/190.

girmemesinin, zamanın koşullarıyla bağdaşan yöntemler geliştirme imkânını sağlamak, olduğu belirtilmektedir.<sup>42</sup>

İslâm'da şiddet karşıtlığı ve barışın inşası hususunda emredilen temel ilkeler toparlanacak olursa şöyle sayılabilir: İslâm'da insanlığın evrenselliğine, onuruna saygı<sup>43</sup> ve koruma ilkesi,<sup>44</sup> yaratılış olarak insanların eşitliği ve alçakgönüllülük,<sup>45</sup> adaletli davranılarak barışı sağlama,<sup>46</sup> iyilik yaparak sosyal güçlendirme ve sabretme<sup>47</sup> her zaman, şartta barış arayışında olma,<sup>48</sup> sıkıntıda sükunet olarak hılme yönelme<sup>49</sup> daima barış yapmaya yanaşma,<sup>50</sup> affetme,<sup>51</sup> merhamet,<sup>52</sup> iç restorasyon için nefse karşı cihat, hikmet ve akılcılık,<sup>53</sup> şiddet içermeyen stratejiler oluşturmak zemininde bağımsız yargıyı sağlamak için içtihat, sabır<sup>54</sup> dayanışma, topluluk olarak ümmet (Ümmet kavramı: Kitap Ehli gibi Tanrıya inanan herkesi içerdiği şeklinde de yorumlanmaktadır<sup>55</sup>) anlayışı, çoğulculuk (Tanrıya inanların tümü),<sup>56</sup> karşılıklı istişare olarak şura, fikir birliği oluşturma olarak icma ve dua etmektir. Sayılan ilkeler şöyle yorumlanabilir: Bu ilkeler şiddet içeren güç koşullarından ziyade barış merkezlidir. Aktif şiddetsizliğin öncüllerini ifade etmek için temel İslâmî değerlere odaklanılır. İslâm'da sınırlı şiddet için gerekçelendirmeler kabul edilirken, şiddetsizliğin büyük potansiyeli vurgulanır. Barışın inşası için etkili kavramsal alan oluşturulmaya çalışılır.<sup>57</sup>

İslâm'da teolojik olarak savaşın mutlak yasaklanmasının desteklenmediği ileri sürülerek, adil savaş ve barış çalışmaları için birkaç temel ilke söy-

<sup>42</sup> Ahmet Güneş, *İslâm Devletler Hukuku Açısından Savaş ve Cihad* (İstanbul: Işık Akademi Yay., 2009), 144-145; Taslaman, *Terörün ve Cihat'ın Retoriği; Felsefi ve Teolojik Bir Değerlendirme* (İstanbul: Genel Dağıtım, 2014), 50-52.

<sup>43</sup> el-Mâide 5/32.

<sup>44</sup> el-Bakara 2/30, 213; Âl-i İmrân 3/86, 90; el-Hicr 15/29; el-İsrâ 17/70; es-Sâd 38/72; et-Tîn 95/4.

<sup>45</sup> el-A'râf 7/146; el-Furkân 25/63.

<sup>46</sup> el-Mâide 5/8.

<sup>47</sup> el-Bakara 2/62; el-İsrâ 17/24-26; el-Fussilet 41/34-35.

<sup>48</sup> el-Maide 5/64; el-Enfal 8/61; el-Mü'minun 23/96.

<sup>49</sup> en-Nisâ 4/128; el-Mâide 5/2.

<sup>50</sup> el-Mâide 5/95, 40, 47-48; el-Mü'min 40/12, 47-48.

<sup>51</sup> en-Nûr 24/43; eş-Şûrâ 42/40.

<sup>52</sup> el-En'âm 6/165; el-A'râf 7/151.

<sup>53</sup> el-Enfâl, 8/21-22.

<sup>54</sup> el-Bakara 2/155; Âl-i İmrân 3/186.

<sup>55</sup> Mohammed Abu-Nimer, *Nonviolence and Peace Building in Islam: Theory and Practice* Gainesville (FL: University Press of Florida, 2003), 74-75.

<sup>56</sup> el-Maide 5/68-69; eş-Şûrâ 42/15; Abu-Nimer, *Nonviolence and Peace*, 78-82.

<sup>57</sup> Abu-Nimer, *Nonviolence and Peace*, 3, 48-58, 60-68, 70-83; Ghazi bin Muhammad, "The Conditions Necessary", 409-410, 425-426; Sohail H. Hashmi, "Interpreting Islam's Ethics of War and Peace", *Islamic Political Ethics: Civiv Society, Pluralism and Conflict.*, ed. Sohail H. Hashmi (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2002), 201-202; Eli McCarthy, "Islamic Ethics of War and Peace: Theological Underpinnings and Contributions to Peacebuilding and Nonviolence" (Erişim 14 Aralık 2022), 15-25.

le sunulmaktadır: Allah belirli savaşlara izin verir ve gerekli kılar.<sup>58</sup> İslâm bölgesinin savaş alanına dönüşmesi,<sup>59</sup> cihat (Her zaman veya zorunlu olarak şiddet kullanımını gerektirmeyen, ancak belirli koşullarda savunma için şiddet kullanımı olarak cihat), haklı sebep,<sup>60</sup> doğru niyet, son çare, savaş dışı dokunulmazlık (kadınlar, çocuklar, yaşlılar, engelliler vb.<sup>61</sup>) ve orantılılıktır. Ancak İslâm'daki adil savaş ve barış olarak vasıflandırılan bu durum bazı eleştirilere tabi tutulmuştur. İslâm'ın sınırlı ve iyi tanımlanmış koşullar altında şiddet kullanımını meşrulaştırdığı ve şiddetin barışı sağlamanın birçok yolundan biri olduğu, ancak birincil veya merkezi yol olmadığı şeklinde ifade edilmektedir.<sup>62</sup>

Kur'an'ın olabildiği kadar savaştan kaçınma, meşru müdafaa gereği savaşı sürdürme ve barışa teşviki<sup>63</sup> yanında, savaşa izin verdiği hatta bu izni emre dönüştürdüğü hususu söyle belirtilmektedir. "*Kendilerine savaş açılan kimselere (savaş) izni verildi; çünkü onlar zulme uğradılar...*".<sup>64</sup> Sıradaki âyet savaş iznini emre dönüştürür. Silahlı güce başvurmanın gerekçesi (*Fitne ortadan kalkıncaya ... kadar...*)<sup>65</sup> açıklar: "... *Fitne, öldürmekten daha kötüdür...*"<sup>66</sup> ve kılıç âyeti<sup>67</sup> olarak da bilinen, "*Haram aylar çıkınca müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün...*". Savaşa, zulmü engellemek, sosyal düzeni, barışı ve adaleti yeniden kurmak (fitneyi engellemek) amacıyla izin verildiği<sup>68</sup> söylene de söz konusu üç âyetin İslâmî pasivizm olasılığını sarstığı belirtilmektedir. Dolayısıyla konu hakkında İslâmî yorumşöyledir: Bazı savaşlar caizdir. Ancak diğer savaşların tümü şiddetin türevleridir. Dolayısıyla me-nedilir.<sup>69</sup>

Kur'an, insanoğlunun savaşa meylini şöyle açıklar: İnsanın yaratılışı Allah'ın emirlerinin bilincinde, ahlâkî masumiyete sahiptir. Ama fertteki ahlâkî güzellikler, toplumun çürütücü etkilerine uğradıkça azalır. Yine Kur'an, bireylerdeki hata yapabilme niteliği nedeniyle yaratılışının zıddına davranan, Yaratıcının buyruklarına karşı gelen fertler olacağını<sup>70</sup> ve yaptık-

<sup>58</sup> el-Mâide 5/56; el-Mücâdele 58/19, 22.

<sup>59</sup> el-Bakara 2/190; el-Hac 22/39.

<sup>60</sup> el-Bakara 2/24, 190; el-En'am 6/151; el-İsrâ 17/33; el-Hac 22/6; el-Furkân 25/52, 68.

<sup>61</sup> Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: DİB Yay., 2020), 1/293-294.

<sup>62</sup> Kelsay, *Arguing the Just War*, 103, 106, 139, 117-196; Hashmi, "Interpreting Islam's Ethics", 199; Ghazi bin Muhammad, "The Conditions Necessary", 409-410, 425-426; McCarthy, "Islamic Ethics of War", 10-14.

<sup>63</sup> Joel Hayward, "Warfare in the Qur'an", *War And Peace In Islam The Uses and Abuses of Jihad*, ed. HRH Prince Ghazi bin Muhammad vd. (Jordan: National Press, 2013), 28.

<sup>64</sup> el-Hac, 22/39-40.

<sup>65</sup> Turcan, "İslâm Hukukunun Klasik ve Çağdaş Doktrinlerinde Cihad", 294.

<sup>66</sup> el-Bakara 2/191; el-Enfâl 8/39.

<sup>67</sup> Turcan, "İslâm Hukukunun Klasik ve Çağdaş Doktrinlerinde Cihad", 294.

<sup>68</sup> Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 1/332; Mustafa Çetin, "İslâm ve Milletler Arası Barış" *Doğu'da ve Batı'da İnsan Hakları* (Ankara: TDV Yay., 1996), 92-93; Köylü, *Dünya Dinlerinde Ahlak*, 190.

<sup>69</sup> Hashmi, "Interpreting Islam's Ethics", 198-199.

<sup>70</sup> el-Bakara 2/36; el-A'râf 7/24.

larının olumsuz karşılığını göreceğini<sup>71</sup> vurgular. Zamanla sosyal birimler oluşturan insanlar, toplumsal baskıyla yaptıkları hatalardan Yaraticının kanunlarına karşı durmaya yatkın hâle gelerek<sup>72</sup> güç, saygınlık gibi birçok nefsanî arzuların peşinde koşmaya başlar. Yarattığı kaynaklı ahlâkî koddan uzaklaşan bireyde kuralsızlık ahlâkî aktifleşir. Dolayısıyla Kur'an'ın işaret ettiği gibi olası ve mutlak şiddet kaçınılmaz<sup>73</sup> olur.<sup>74</sup>

Savaş ihtimalini hafifleten, barışı güçlendiren insanî özellik Allah yolunda cihattır. Hz. Peygamber (s.a.v.) Mekke döneminde (610-622) yapılan saldırılara rağmen pasif direniş (sabır) sergileyerek güç kullanmaya yönelmemiştir.<sup>75</sup> Dolayısıyla bu dönemdeki cihat, pasif direniştir. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in küçük muharebelerden çatışmalara kadar katıldığı mücadelelerin sayısının yetmişten fazlaya ulaştığı söylenmektedir. Kaynakların ortak görüşü, Hz. Peygamber'in her fırsatta savaş istemediğini, genelde şiddet içermeyen çözümler uyguladığını, karşıt görüş bildirilmesine rağmen düşmanlığın sonlandırılmasını istediğini ortaya koymaktadır. Gerekli durumlarda Kur'an vahiyiyle uyumlu savunma savaşı anlayışını benimseyen Hz. Peygamber'in (s.a.v.) savaş anlayışı, atfedilen şu sözlerinden anlaşılmaktadır: "Ey İnsanlar! Düşmanla karşılaşmayı istemeyin, Allah'tan selamet isteyin. Fakat düşmanla karşılaşınca sabırlı olun ve unutmayın ki cennet kılıçların gölgesi altındadır."<sup>76</sup> Tüm bunlara rağmen bazı erken dönem tarihçileri, oryantalist yaklaşımlar, bazı Müslüman bilginler tarafından Hz. Peygamber'in (s.a.v.) söz konusu anlayışının eleştirildiği belirtilmektedir. Mekke dönemi cihat anlayışında şiddetsiz pasif direniş tutumu sergileyen Hz. Peygamber'in (s.a.v.), Medine döneminde askerî bileşenini kazanan cihat anlayışıyla mücadeleye yöneldiği söylenmektedir.<sup>77</sup>

Eleştiriler, genellikle Kur'an ve Sünnet (Hz. Peygamber) sonrası gelişen İslâm (özellikle Orta Çağ İslâm/Klasik doktrin) hukukundaki bazı cihat anlayışlarına, akademik çalışmalara ve geliştirilen düşünce ufuklarına yönelik yapılmaktadır. Sözgelimi, savaşı asıl, fiili savaşızlık (barış değil) halini istisna kabul eden klasik doktrin ile barışı asıl, savaşı istisna gören çağdaş doktrin yaklaşımları arasındaki farklılığa, kaynakların naslar dışında aramasının, neden olduğu söylenilmektedir.<sup>78</sup> Savaş ve cihat âyetlerinin; Hz. Peygamber'in sünnetinin; Kitap ve Sünnet'teki siyasî durumların (Peygamber dönemi uygulamalarını/müşriklerini), tüm zamanlar, devletler ve top-

<sup>71</sup> er-Rûm 30/41.

<sup>72</sup> el-Bakara 2/13, 14; es-Sâffât 37/69; ez-Zuhruf 43/22.

<sup>73</sup> el-Bakara 2/11-12, 27, 204-205.

<sup>74</sup> Hashmi, "Interpreting Islam's Ethics", 197-198; Ateş, "İslâm ve Barış", 4.

<sup>75</sup> en-Nahl 16/125,128; el-Ahkâf 46/35; Turcan, "İslâm Hukukunun Klasik ve Çağdaş Doktrinlerinde Cihad", 293.

<sup>76</sup> Muhammed bin İsmâil Buhârî, *el-Câmiu's-Sahih* (İstanbul: Çağrı Yay., 1992), "Cihad", 112.

<sup>77</sup> Ateş, "İslâm ve Barış", 4-5; Hashmi, "Interpreting Islam's Ethics", 199-204.

<sup>78</sup> Turcan, "İslâm Hukukunun Klasik ve Çağdaş Doktrinlerinde Cihad", 296.

lumlar yönünden geçerli ve sürekli hukuk prensipleri durumuna getirilerek yorumlanması (Kitap ve Sünnet'teki "müşrik" kavramı ve Hz. Peygamber dönemi Müşrikleri, ilke olarak Ehl-i Kitap da dahil bütün gayrimüslimleri kapsayacak bir anlam genişliğinde değerlendirilmesi gibi<sup>79</sup>) tenkit edilmektedir. Ayrıca Kur'an ve Sünnetin katı, lafzî yorumuna yönelinerek, belirli koşullarda bazı savaşları haklı çıkarma olasılığına önem verilerek şiddetli cihat ilkesine, köktencilığe ve radikal İslâmî hareketlere odaklanıldığı hususlarında eleştiriye tabi tutulmaktadır.<sup>80</sup>

Kaynakların yorumlanmasındaki katı üslupla ilgili olarak nesih ilkesinin belirli bir şekilde ortaya çıktığı belirtilir.<sup>81</sup> Örneğin İslâm siyasî iktidarın kontrolüne girdiğinde Müslüman hukukçular, Kur'an'ın savunma savaşı ilkesini (*Fitne kalmayınca...*<sup>82</sup>) yürürlükten kaldırdığını benimsediler. Ayrıca, kâfirler düşmanlığa başlamamış olsalar bile savaşmak (*Kendilerine kitap verilenlerden, ... hak dini din edinmeyenlerle, ... kadar savaşın.*<sup>83</sup>) farzdı. Böylece Yahudi ve Hristiyan topluluklarına İbrâhimî inançlar olarak gösterilen eski saygı, yerini İslâm'ın diğer toplulukları yönetme dürtüsüne bıraktı. Cihat; İslâmî gücün dünyayı İslâm'a açma (fütuhât) eylemi olduğu, böylece "mukaddes savaş" olarak anlaşılan cihat ilkesinin, küfre karşı, adaletsiz siyasî düzeni ıslah etmek için gerekli olduğu şeklinde yorumlanmıştır. İbn Teymiyye'nin (661-1263/728-1328) düşüncesini yakından takip eden Vahhâbî hareketi, Mısırlı Seyyid Kutub (1906/1966), 1928'de Mısır Müslüman Kardeşler'in kurucusu Hasan El-Bennâ, 1941'de Pakistan'da Cemâat-i İslâmî'nin kurucusu Mevlâna Mevdûdî, 1970'lerde İslâmî Cihat'tan Muhammed el-Faraj olarak örnekendirilir. Usame bin Ladin en radikal örnek olarak eklenir. Toparlanacak olursa, İslâm'da savaş ve cihat hususundaki katı yorumların temel ilkelerinden bazıları: Dârulislâm veya dârulharp kavramlarının katı yorumu; katı, değişmez ve tek anlamlı; salt seçmeci, lafızcı, gayeci ve indirgemeci yorumlama; nesh, karşılıklı adalet, kılıcın gücü ve yayılmacı olarak cihat ve irtidat şeklinde özetlenebilir.<sup>84</sup>

Sonuçta dinlerin savaş ve barışa yaklaşımlarını genel özellikleriyle irdelemeye çalışılan bölümden şu ortaya çıkmaktadır: Dinî metinlerin, savaşı zorunlu durumlar dışında tasdik etmediği anlaşılmaktadır. Mensuplarını savaşa teşvik mevzusundaki ifadelerin dinin kaynağına dayanmadığı, umu-

<sup>79</sup> Kılıç âyetinin tarihsel ve metinsel bağlamı ve içerdiği hükmün Hz. Peygamber ile yaptıkları antlaşmayı bozan, Müslümanların can ve mal güvenliğini ihlal ve tehdit eden Arap müşrikleri ile ilgili olduğunu göstermektedir. Bk. Turcan, "İslâm Hukukunun Klasik ve Çağdaş Doktrinlerinde Cihad", 300.

<sup>80</sup> Turcan, "İslâm Hukukunun Klasik ve Çağdaş Doktrinlerinde Cihad", 299.

<sup>81</sup> Turcan, "İslâm Hukukunun Klasik ve Çağdaş Doktrinlerinde Cihad", 298.

<sup>82</sup> el-Enfâl 8/39.

<sup>83</sup> et-Tevbe 9/29.

<sup>84</sup> McCarthy, "Islamic Ethics of War", 3-10; Hashmi, "Interpreting Islam's Ethics", 208-209; Turcan, "İslâm Hukukunun Klasik ve Çağdaş Doktrinlerinde Cihad", 305-306.

miyetle çeşitli toplumsal, politik vb. hususları gerekçelendirmek maksadıyla din mensuplarının yargularından kaynaklandığı ifade edilmektedir.<sup>85</sup> İslâmî anlayışa göre insanoğlu ne mutlak iyi ne mutlak kötüdür. Kur'an'da insanlar birçok açıdan övülürken, diğer taraftan aklını ve eylemlerini doğru kullanmadığı takdirde hayvanlardan aşağı dereceye düşebileceği<sup>86</sup> belirtilmektedir. İnsanoğlunun bu ikili tabiatından dolayı İslâm'da savaş fikri kaçınılmaz sosyal fenomen olarak kabul edilmekte, bu konuda eleştiriye de tabi tutulmaktadır. Fakat İslâm'ın nihai amacının savaş olmayıp, yeryüzünde barışı ve adaleti sağlamak olduğu yukarıda vurgulanmıştır.<sup>87</sup> Ancak yukarıda anlatılan diğer bazı dinsel metinlerdeki (Yahudi, Hristiyan metinleri gibi) şiddet, savaş ve katliam gibi durumların tiyatro sahnesi gibi sahnelenmesinin bu hususta inananların duygu ve düşüncelerini oluşturmada ne derece etkili olabileceği ortadadır.

### 3. SAVAŞTA UYULACAK KURALLAR AÇISINDAN GÜNÜMÜZ EVRENSEL YAKLAŞIMLARI

İnsanın vazgeçilmez, devredilmez temel haklarını doğuştan kazandığı düşüncesi Batı medeniyeti için yeni bir olaydır. Zira 1774 Amerikan Vatandaşlık Bildirisi'nin ve 1789 Fransız İhtilali'nin bildirdiği İnsan ve Vatandaş Hakları Beyannamesi'nin bu konuda milat olduğu bilinmektedir. Batı toplumunda bu tarihe kadar farklı inançlara baskılar yapıldığı, işkencelerle insanların topluca katledildiği belirtilmektedir.<sup>88</sup>

İslâm'a göre haklar, esasen (insan doğmakla) kazanılır. Yasalar hak kazanmak maksadından ziyade muhafazasını garantilemek içindir. Batı yargısında haklar yasayla kazanılır.<sup>89</sup>

Batı'da insan hakları, asırlarca süren mücadeleler neticesinde 1948'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulunun (BMGK) onamasıyla uluslararası hukukî vasıf kazanmıştır.<sup>90</sup> Sivil haklara özgü sözleşmeler onaylanmıştır. Bunlar: Soykırım suçunun önlenmesi ve cezalandırılması, işkence ve insanlık dışı davranışa karşı sözleşme, hukuk dışı ve keyfi infazların önlenmesi sözleşmeleridir. Bu konudaki bazı hukukî metinler ve maddeleri şöyle örneklendirilebilir. Birleşmiş Milletler İşkencenin Önlenmesi Sözleşmesinin 2/2 fıkrası şöyledir: "İster savaş hali veya tehdidi ister iç siyasî karışıklık ister herhangi olağan üstü hal olsun, hiçbir istisnai durum işkenceyi haklı kıla-

<sup>85</sup> Gündüz, "Din ve Şiddet", 13.

<sup>86</sup> el-A'râf 7/179; et-Tîn 95/5-6.

<sup>87</sup> Köylü, *Dünya Dinlerinde Ahlak*, 189.

<sup>88</sup> Mümtazer Türköne, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İnsan Hakları." *Doğu'da ve Batı'da İnsan Hakları* (Ankara: TDV Yay., 1996), 83.

<sup>89</sup> Şükrü Karatepe, "İnsan Haklarının İlahi Temelleri" *Doğu'da ve Batı'da İnsan Hakları* (Ankara: TDV Yay., 1996), 113.

<sup>90</sup> Esra Demir, "İnsan Haklarının Evrenselliği Görüşü Karşısında Kültürel Rölativizm", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 14/3 (2008), 211.

maz”. Dolayısıyla, her yönetim düzeninde ve şartlarda, olağan-olağan dışı nasıl durum olursa olsun, işkence kesin şekilde yasak edilmiştir.<sup>91</sup> İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinin (İHEB) beşinci maddesi; “Hiç kimse işkenceye, zalimane, gayriinsani, haysiyet kırıcı cezalara veya muamelelere tabi tutulamaz.” şeklinde hüküm altına alınmıştır.<sup>92</sup>

Savaşların engellenemediği yerküremizde neticelerinin yasal denetimde tutulması yönelimi insancıl hukuku doğurarak, bazı uluslararası sözleşmeleri gündeme getirmiştir. İlki 1864’de yapılan, 1949’da onanan Cenevre Sözleşmesi, birçok devlet tarafından imzalanmıştır. Bu sözleşmeler günümüzde uluslararası insancıl hukukun esasını oluşturmaktadır. Cenevre Hukuku, savaşa katılmayan veya savaş dışında kalmış askerî görevliler, siviller gibi bireyleri korumak gayesiyle oluşturulmuştur.<sup>93</sup>

Uluslararası hukukta savaş suçlarını belirleyen ilk resmî sözleşme olan 1907 Lahey Sözleşmesi, Askerî harekâtların idaresinde savaşanların sorumluluk ve haklarının tespitiyle birlikte düşmana zarar verme usullerini sınırlamaktadır. Şiddetin engellenmesi ve silahlarla ilgili sınırlamalar getirmektedir.<sup>94</sup>

Günümüzde ülkelerarası sistemde hukuk prensipleri geçerlidir. Bu bağlamda yukarıda bahsedilen savaş durumlarını düzenleyen uluslararası metinlere karşın milletlerarası hukuk hâkim ülkeler lehine işletilmekte, asıl hukuk hükümleri işletilememektedir.<sup>95</sup> Örneğin BM 1995 raporunda, Irak ambargosu nedeniyle yetersiz beslenme, ilaç ve tıbbi malzeme yokluğu, ülkede 567 bin çocuğun kaybedilmesine sebep olmuştur. Sudan saldırılarında özellikle ilaç tesisi hedef alınmış, ne kadar sivilin kaybedildiği bilinmemektedir. Libya saldırılarında sivil kayıplar 17.500’ü bulmuştur. Suriye ve Ukrayna savaşlarında sivil kayıpların hala devam etmesi, hukuk metinlerinin ve sözleşmelerin probleme ne derece çare üretebildiğini ortaya koymaktadır. Özetle, insanlık 21. yüzyılı yaşarken hukukun maalesef insan ilişkilerini belirlemekten uzak olduğu görülmektedir. Bireylerin çatışmasından ülkelerarası savaşlara dek tüm çatışmaların kurallarının bulunmasına özen gösterilmiş, yer ve soruna bağlı olarak değişebilen hükümler insanlık gayesi yönünde temel insan haklarını koruyan boyuta çıkarılmaya çalışılmış olsa da hâlâ muvaffak olunamadığı söylenebilir.

<sup>91</sup> Hakkı Aydın, *İslâm ve Modern Hukukta İşkence* (İstanbul: Beyan Yay., 1997), 254-255.

<sup>92</sup> Hâkimler ve Savcılar Kurulu (HSK), “*İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi.*” (Erişim 02 Şubat 2022).

<sup>93</sup> Merve Aksoy-Ercümen, “Savaşın Değişen Doğası ve Cenevre Sözleşmeleri” (Erişim 07 Şubat 2022); Melike Batur-Yamaner, *Silahlı Çatışmalarda Sivillerin Korunması* (İstanbul: Arıkan Yay., 2007), 20.

<sup>94</sup> Aksoy-Ercümen, Savaşın Değişen Doğası; Kerem Altıparmak, “Kronik Irak’tan Guantanamo’ya Savaş Esirleri”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 58/2 (2003), 222; Şule Özsoy, “İnsancıl Hukukun Gelişimi”, *TODAIE İnsan Hakları Yıllığı* 19-20 (1998 1997), 112, vd.

<sup>95</sup> Aydın Çetiner, *21. Yüzyılda Savaş Stratejileri* (İstanbul: Selis Kitaplar, 2003), 92.



#### 4. BARIŞ HAREKETLERİ VE EĞİTİMİ

Her çeşit silahlanmaya, savaşa karşı olan “barış hareketleri”, silahlanmayı, savaşı engellemek, uyuşmazlıkları çözerek barışı gerçekleştirmek gayesiyle ulusal veya çokuluslu grupların oluşturdukları ortak girişimlerdir. Yerküredeki toplumsal, siyasî adaletsizlikleri ve problemleri sonlandırmaya çalışmak; toplumsal kuruluşları yenilemek maksadıyla toplanan birçok barış eylemcisi, barış hareketlerini oluşturmuştur.<sup>96</sup> Tümüne değinmek çalışmanın amacını aştığından önemli barış hareketlerine, tarihi seyrine, etkinliklerine kısaca değinilecektir.

Savaşı engellemeye yönelik örgütlü modern arayışlar Orta Çağ’ın sonunda başlar. Örneğin 14. asırda Dante, savaşı bitirmek amacıyla dünya imparatorluğu kurulmasını önermiştir. 15. asırda Bohemya Kralı Podebradlı George, 16. asırda Fransa Kralı 4. Henry milletlerarası meclisin kurulması gereğinden bahsetmiştir. Barış konusunda, 17. asırda Quaker William Penn, 18. asırda Fransız Charles Irenee Castel yayınladıkları makalelerde, “kalıcı barış”ı elde etme önerileriyle dönemin okuyucularını etkiledikleri görülür.<sup>97</sup>

Modern bağlamda barış hareketleri önce Avrupa’da moderniteyle ortaya çıkmış bir olgudur. Devletlerin savaşı tekeline almasından sonra şiddet-savaş karşıtı eylemler oluşmaya başlamıştır. 19. asra dek savaş karşıtı hareketlerde dinî muhteva (Öldürmek inanca aykırıdır) göze çarpmaktadır.<sup>98</sup>

On dokuzuncu asırdan sonra modern bağlamda şiddet, savaş karşıtı eylemlerle karşılaşılır. İlk güçlü hareketlerin Birinci Dünya Harbinden sonra başladığı ve İkinci Dünya Harbinden sonra yaygınlaştığı belirtilmektedir. 19-20’nci asırlar arasında etkinlik gösteren burjuva barış hareketi, genellikle ülkelerarası “barış antlaşmaları”nın imzalanması için çalışırken; devrimci barış hareketi, “vicdani ret” olarak bilinen askerlik görevine, silahlanmaya ve şiddete itiraz ediyorlardı. Bilhassa savaşı çıkartan Almanya’da “Bir Daha Savaş-Asla” sloganıyla büyük topluluklarca desteklenen akım meydana geldi. Akım, 1958’de Amerika Birleşik Devletleri’nin (ABD) nükleer silahlarının Almanya’da konuşlanmasına ve nükleer silahlara karşı 300 bin kişinin katıldığı yürüyüş gerçekleştirdi. Nükleer silah karşıtı protestoların ana

<sup>96</sup> İbrahim Elibal, “Amerika’da ve Dünyada Barış Hareketleri” (Erişim 11 Kasım 2017); Touhidul Islam, “Peace and Conflict Studies: Evolution of an Academic Discipline”, *Journal of the Asiatic Society of Bangladesh* 58/1 (2013), 143; İbrahim Ö. Kaboğlu, “Dayanışma Haklarının Hukuksal Niteliği”, *İnsan Hakları Yıllığı* 13 (1991), 39-42; Yasemin Özdek, *İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı* (Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE), 1993), 3.

<sup>97</sup> Elibal, “Amerika’da ve Dünyada Barış Hareketleri”.

<sup>98</sup> Kai Frithjof Brand-Jacobsen, “Peace Studies, Peace Movements, Peace Praxis”, (ts., 30 Kasım 2021); Ian Harris, “History of Peace Education”, *Handbook on Peace Education*, ed. Gavriel Salamon - Edward Cairns (New York: Psychology Press, 2010), 12-13; Peter Lawler, “Peace Studies,” *Security Studies An Introduction*, ed. Paul D. Williams (London: Routledge, 2008), 73-88.

merkezi İngiltere'ydi. Organizasyonları, genellikle 1958'de kurulan "Campaign for Nuclear Disarmament/Nükleer Silahsızlanma Kampanyası" gerçekleştiriyordu. ABD'de Hristiyanlık zemininde kurulan Quaker adlı örgüt ve ilkin zenciler arasında 1950'lerde kökleşen sivil haklar hareketi, 1960'lardaki Vietnam harbine karşı protesto gerçekleştirmişlerdi. 1969'da 500 bin kişi sokak gösterisi yapmıştı. 1990'lı yılların başında çıkan "Körfez Savaşı"na etkili muhalefet gelişirken, aynı durum Batı dünyası için umumi risk taşımaması, petrol benzeri ekonomik menfaatlerin olmaması ve diğer başka sebepler dolayısıyla Bosna'ya güvenlik güçleri gönderme hususunda görülmedi ve Sırp katliamları engellenemedi. Günümüzdeki barış hareketleri, esasında anti-emperyalist zihniyette olması (ABD ve İngiltere'nin dünya egemenliği projesi) dolayısıyla daha derin siyasî birliğe haizdir. 2002-2003 arasında neredeyse tüm ülkelerde küreselleşme karşıtı zümreler protesto eylemleri gerçekleştirmişlerdir. Buna akademik düzeydeki faaliyetlerin de önemli katkısı olmuştur. Bu gruplar aynı tarihte Cakarta'da buluştular. Konferansın katılımcıları: Asya birliğini oluşturan "Asya Barış İttifakı"; İngiltere'den "Savaşı Durdur Koalisyonu"; ABD'den "Barış ve Adalet İçin Birlik"; Türkiye'den "İstanbul-İrak'ta Savaşa Hayır Koordinasyonu"; Avusturya'dan "Bombalar Değil Kitaplar" ve ev sahibi olan diğer savaş aleyhtarı koalisyonlar olarak sıralanabilir. Konferans bitiminde "Cakarta Barış Muta-bakatı" konulu bildiri ilan edildi. Bildiride, Irak'ın hukuksuz işgalinin sonlanması, Irak'ın borçları, inşası, yönetimi ve BM'nin rolüne dair problemlerle ilişkili talepler; ABD ve müttefiklerinin yargılanmalarını gerçekleştirecek milletlerarası savaş suçları mahkemesinin oluşturulması çağrılarını yapılmaktaydı.<sup>99</sup> Barışçıl hareketlerin faaliyetlerinin günümüzde cılız da olsa Suriye, Keşmir, Arakan, Filistin gibi Ortadoğu ve dünyanın diğer coğrafyalarındaki (Ukrayna gibi) karışıklara dikkat çekmeyi ve çeşitli eylemler düzenlemeyi sürdürdükleri söylenebilir.

Türkiye'de ilk anti militarizm ve barış girişimleri 1950'lerde Kore harbi esnasında görülür. İlk olarak 1950'de Barışperverler/Barışseverler Cemiyeti (BC), 1965'te Türk Barışperverler/Barışseverler Cemiyeti (TBC/D) ve 1977'de Türkiye Barış Komitesi Derneği (TBKD) olarak kurulur. Türkiye'nin Kore Harbine katılmasına karşı çıkar. 1968'de ABD Altıncı Filo savaş gemilerinin İstanbul'u ziyaretini protesto eylemi çok hatırlanan anti-

<sup>99</sup> David James Fisher, *Romain Rolland and the Politics of Intellectual Engagement* (Berkeley: University of California, 1988), 149, 151, 154, 160,169, 175; Jürgen Habermas, "Sivil İtaatsizlik: Demokratik Hukuk Devletinin Denektaşı. Almanya'da Otoriter Legalizm Karşıtlığı", çev. Yakup Coşar, *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 136-137; Şenol Karakaş, "Yeni Bir Hareket, Yeni Bir Sol: Türkiye'de", *Birikim Dergisi* 197 (2005), 24-31; Martin Klimke, *The Other Alliance: Student Protest in West Germany and the United States in the Global Sixties*. (Princeton: Princeton University, 2010), 45, 52; Helmut Oberdiek, "Uluslararası Barış Hareketinin Tarihi ve Deneyimleri." (Erişim 15 Şubat 2022); Paul Rogers - Oliver Ramsbotham, "Then and Now: Peace Research-Past and Future," *Political Studies* 47 (1999), 740.

militarist eylemleridir. TBKD, nükleer silahların yasaklanması, bütün askerî paktların feshedilmesi gibi etkinliklerde bulunmuştur. Vicdani Ret Hareketi, Şubat 1994'te "Savaş Karşıtları Derneği"ni kurmuştur. Dernek, 1999'a kadar uluslararası katılımcılarla birlikte çeşitli etkinlik, konferans, atölye çalışmaları gibi birçok faaliyetler düzenlemiştir. Irak Harbi karşıtı kampanyaların asıl yürütücüsü Savaşa Hayır Platformu'dur. Birçok STK'nın iştirakiyle kurulan gurup uluslararası bağlantılar kurmuştur. Grubun etkili faaliyetleri neticesinde 1 Aralık 2002'de İstanbul'da 156 örgütün katılımıyla ve 22 Aralık 2002'de Ankara'da, iki görkemli barış gösterisi organize edilmiştir.<sup>100</sup> Haziran 2003'te İstanbul merkezli kurulan ve "Irak'ta İşgale Son", "İncirlik Kapatılsın" gibi kampanyalar düzenleyen "Küresel Barış İçin Adalet Koalisyonu" (Küresel Bak); anti-militarizm, vicdani ret hususlarında aktivizm gerçekleştiren Savaş Karşıtları hareketi de örnek kuruluş ve hareketler olarak sayılabilir.<sup>101</sup>

Barış hareketlerinin, yeteri kadar büyük kitleleri sahaya çekemediği ifade edilmektedir.<sup>102</sup> Dünyanın çeşitli yerlerinde ve farklı zamanlarda gerçekleştirilen birçok barışçı gösterilerin kamuoyunda farkındalık oluşturduğu, ancak emperyalist devletleri ve silah üreticilerini engelleyemediği söylenebilir. Zira günümüzdeki Suriye ve Ukrayna savaşı gibi Ortadoğu ve Doğu Avrupa'daki karışıkları, dünyanın diğer coğrafyalarındaki (Keşmir, Arakan, Filistin-Gazze gibi) şiddet, vahşet ve soykırımları önlemekte ne derece etkisiz kaldığı ortadadır.

Savaş karşıtı barış eylemlerini ve şiddeti önlemede insan faktörünü dikkate almayan çözüm önerilerinin tamamen kâfi gelmeyeceği bilinmektedir. İnsanlık deneyimlerinin barışı sağlamada, korumada en etkili yöntemlerden birinin eğitim olduğunu ortaya koymaktadır.<sup>103</sup>

Barış eğitimi, toplumda barış ve adaleti sağlamada lüzumlu bilgilerin eğitim-öğretim yöntemiyle fertlere kazandırılmasını hedefleyen sistematik disiplindir.<sup>104</sup> Amacının: Toplumda anlaşmazlıkları çözüp sosyal adaleti sağlamayı; şiddeti önleme stratejilerini, savaşın yıkıcılığı konusunda farkın-

<sup>100</sup> Yavuz Atan, "Vicdani ret ve savaş karşıtı hareketin kısa tarihi", *Türkiye'de Anarşizm Yüz Yıllık Gecikme*. (İstanbul: İletişim Yay., 2013), 162-164; Maral Jefroudi, "Bir Gündem Sorunumuz Var", *Birikim Dergisi* 197 (2005), 81; Uğur Mumcu, *Bir Uzun Yürüyüş* (İstanbul: Uğur Mumcu Vakfı Yay., 1996), 42, 44; Aclan Sayılğan, *Türkiye'de Sol Hareketler* (İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yay., 2009), 229-230; Pınar Selek, *Barışamadık* (İstanbul: İthaki Yay., 2004), 20, 259, 271-287, 481; Doğan Tarkan, "Hareketin Yeni Hedefi: Zayıf Halka", *Dünyanın Bütün Sokakları İsyanda* (İstanbul: Everest Yay., 2003), 281-290.

<sup>101</sup> Öğün Emre, "Başka Bir Dünya İçin Ağ Atmak: Siber Ortamda Üç Barış Hareketi", *Global Medya Dergisi: Turkish Edition* 3 (2013), 148-152.

<sup>102</sup> Tarkan, "Hareketin Yeni Hedefi", 281-287.

<sup>103</sup> Abdullah Demirtaş, "Barış, Savaş ve Eğitim", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 6 (1991), 43; Hüseyin Yılmaz, "Örgün ve Yaygın Eğitim Kurumlarında Barış Eğitimi", *Din Eğitiminde Çağdaş Konular*, ed. Mustafa Köylü (İstanbul: Dem Yay., 2002), 226.

<sup>104</sup> Harris, "History of Peace Education", 11; Yılmaz, "Örgün ve Yaygın Eğitim", 228.

dalık oluşturmayı; tabiat-insan-Allah ilişkilerini düzenlemeyi, böylece bireyin toplumu, diğer milliyet, din ve mezhepten olanlarla beraber barış içinde yaşamayı hedefleyen sosyal bilim dalı olarak betimlenmektedir.<sup>105</sup>

Bahsedilen amaçları gerçekleştirmek için yapılan barış eğitiminin, başta peygamberler olmak üzere birçok devlet adamı ve düşünürlerin sergiledikleri gayretlerin insanlık tarihi kadar ötelere gittiği söylenilebilir. Fakat akademik zeminde şuurlu, içerikli, sistemli barış eğitimi ilk 1948'de ABD'de kolej-üniversite seviyesinde ders olarak okutulmaya başlanmıştır. Muhtevası, dünya vatandaşlığı, uluslararası politika, iş birliği, barış vb. konuları kapsamaktaydı. Vietnam savaşı sonrası Hristiyanlık açısından harbin ahlâkî yönü, meşruluğu, savaşa katılanların hak ve sorumlulukları, sivillere yönelik etkileri gibi içeriğe evrilerek dinî kimlik kazanmaya başlamıştır. 1975 sonrasında nükleer savaş, silahsızlanma gibi temalar ağırlıklı olmuştur. Bu konularda Papa II. John Paul'un, ABD'deki Katolik üniversitelerde çeşitli konularda barış eğitiminin verilmesi hususunda bildiri yayınladığı ve zamanla laik eğitim veren okullara yayıldığı; globalleşerek Kanada, Japonya ve Avrupa ülkelerinde başlatıldığı belirtilmektedir.<sup>106</sup> Gönümüzde Rusya-Ukrayna, Filistin/Gazze-İsrail savaşı gibi yerkürenin farklı coğrafyalarında uluslararası güce sahip ülkelerin kurduğu taşeron örgütlerle verilen savaşların ne derece dinî ve global ahlâkî ölçütlere uyup-uymadığı gibi konulara yer verilip-verilmeyeceği merak edilmekle birlikte, söyleyebilir ve temenni edilebilir.

Kelime anlamı "barış, esenlik" olan İslâm'ın hâkim olduğu coğrafyada bugünkü kapsamda akademik ve sosyal alanda (İslâm tarihi yukarıda söylenen barış eğitiminin içeriğini oluşturan örneklerle dolu olmasına, Kur'an'ın evrensel barış ile ilgili birçok âyetinin olmasına rağmen) sistematik herhangi programın bulunmadığı belirtilmektedir. Dolayısıyla Müslümanların da barış eğitimine ihtiyacı olacağı vurgulanmaktadır.<sup>107</sup> Bu çerçevede Müslümanların bilinçlerinde ve davranışlarında etkili olan kardeşlik, saygı ve hoşgörü türü barış yönlü ilkelerin, ülkemizde eğitim yoluyla bireylere örgün eğitim kurumlarında kreş ve anaokullarından başlatılarak ilk, orta, lise ve üniversitelerde, din kültürü ve ahlâk bilgisi derslerinde; İmam-Hatip okullarında, İlahiyat fakültelerinde verilmelidir. Ayrıca eğitim, aileden başlanılarak yaygın eğitim kurumları olan camilerde, Kur'an kurslarında ve kitle iletişim araçlarında uygulanmalıdır. Eğitimin fertlere gerçek anlamda verilmesi, ahlâkî çöküntü, toplumsal huzursuzluk, ekonomik adaletsizlik

<sup>105</sup> I. M. Harris, "Types of peace education", *How Children Understand War and Peace: A Call for International Peace Education*, ed. Louis Oppenheimer Amiram - Daniel Bar-Tal (San Francisco: Jossey-Bass, 1999), 309; Harris, "History of Peace Education", 15-17; Köylü, "Barış Eğitimi ve İslâm", 201-202.

<sup>106</sup> Harris, "History of Peace Education", 11-12, 14; Köylü, "Barış Eğitimi ve İslâm", 201-202.

<sup>107</sup> Köylü, "Barış Eğitimi ve İslâm", 202-203.

gibi sebeplerden kaynaklanan kaos ve çatışma temayüllerinin durdurulması bakımından çok mühim bir yöntem ve imkân olacağı söylenebilir.

## 5. SAVAŞ VE BARIŞ AHLÂKININ DİN SOSYOLOJİ PERSPEKTİFİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Araştırmanın ilk konusunda savaş ve barış olgusu, sosyal teori/sosyolojik düşünce yaklaşımları bağlamında incelenmiş; konunun kurucu isimlerden klasik toplumsal ve çağdaş düşünceye kadar kısa bir değerlendirilmesi yapılmıştı. Konunun devamı açısından sosyolojik düşüncenin, teososyolojik zemininden panoramik arka planı ve çözüm arayışları yönünden kısa bir değerlendirmesini yapmak da önemli görülmüştür.

Savaş-Bariş ve din ilişkisinde, konunun sosyo-kültürel süreçleri izlediğinde; ilk çağ toplumlarında gücün, dinlerin karakteri, ilkel savaş teknolojisi ve zihniyetinde olduğu görülmektedir. Bu toplumlarda savaş sebepleri; savunma yapmak, köle ve toprak elde etmek, dinî ayinlere insan bedeni sağlamak şeklinde sıralanabilir.<sup>108</sup> Bu çerçevede dinin savaşa yönelik etkisi tüketici yönlü olup, savaşta zafer için bir araç; savaş ise dinî ayinlere esir almak için bir araç olarak kullanılıyordu. Dolayısıyla arkaik karakter din-savaş-tabiat ilişkisi olarak formüle edilebilir. İlk devletler oluştuğunda da arkaik karakterde önemli bir değişim yaşanmadı. Fakat devletlerin güçlenmesi ve toplumun yapısının değişimi ile bu dinamikler de “din-savaş-siyaset” ilişkisine/sistemine dönüştü. Dolayısıyla da din dışı amaçlar ve siyasi planlar dinî doktrinlerle perdelendi. Siyasi amaçlar için bir araç olarak fiziki şiddet kullanımı arttı ve kolaylaştı. Bu duruma, Hristiyanların Ortadoğu/Kutsal Topraklar üzerinde askerî, siyasî, ticarî kontrol kurmak için düzenledikleri Haçlı Seferleri örnek olarak verilebilir.<sup>109</sup> Ayrıca araştırmada Hristiyan dünyanın, siyasî, ticarî vb. hedeflerine ulaşmak için Hristiyanlığı araçsallaştırdıkları hususunda çeşitli örnekler verilmiştir. Yine çalışmada İslam dünyasının, askerî, siyasî vb. hedeflere ulaşmak için cihâd kavramını manipüle ederek araçsallaştırdıkları konusunda birçok örnekler verilmiştir.

Günümüz çağdaş dünyada, din ve savaş ilişki sistemine daha büyük toplumlar katılmıştır. Bu çerçevede “din-savaş-siyaset” sistemine medeniyet eklenmiş, savaş sistemi siyaseti de içine alarak “din-savaş-medeniyet-küreselleşme” sistemi şeklinde formüle olmuştur. Savaşta fiziksel yıkıma nazaran, sosyal yıkım tercih edilir. Simgesel/kansız şiddet kullanımı ile savaşın kültüre yönelimi, hedeflere daha kansız ulaşma imkânı vermiştir. Saldırıya uğrayan ülkenin manevi temelleri büyük kültürel dönüşümler aracılığıyla dağıtılıyor. Pierre Bourdieu devlet aygıtı için bu kavramı manevi

<sup>108</sup> Raymond Aron, *Uluslararası Savaş ve Bariş* (Moskova: Nota Bene, 2000), 417.

<sup>109</sup> Robert De Clari, *İstanbul'un Zaptı (1204)*, çev. Beynun Akyavaş (Ankara: TTK Yay., 2000), 30.

şiddet olarak değerlendirmiştir.<sup>110</sup> Ayrıca belirli ideolojiyi dayatan güçlerin yeni sömürgeciliğine imkân veren ve egemenliklerini sürdürmelerini sağlayan Küreselleşmenin, ekonomik siyasî, dinî ve kültürel etkileri her yerde hissedilmektedir. Küreselleşmede, hegemonik güçlere, “yeni dünya düzeni” kurma projesini hayata geçirme fırsatı sunulurken, direnenlere yaşam hakkı vermeyecek kadar zalimane politika izlenmekte, böylece hedeflere daha kansız ulaşma imkânı sağlanmaktadır. Ancak küreselleşmenin yıkıcılığı direnç üretmekte ve “yerelleşmeyi” güçlendirmekte, hegemonik güçlere karşı çatışmaya hazır bir eğilim ve ideolojik duruş oluşturmaktadır.<sup>111</sup> Bunlara rağmen günümüzde toplumlar kültürel çoğulculuk içinde farklılıklarını yaşarken, farklılıklarıyla barış ortamında yaşamak istemektedirler. Dolayısıyla aşamalar, medeniyetler arası ilişkilerden “insan-medeniyet” boyutuna geçmiştir. Böylece din-savaş ilişkisinde “din-savaş-insan” formülü ortaya çıkmıştır. Bu süreçte şayet insanlar isterlerse savaşa sınır getirebilir ya da toplum yaşamından çıkarılma imkanını yakalayabilir.

Savaş-Barış ve din ilişkisinde, konunun sosyo-kültürel süreçleri yanında, dinin toplumsal işlevleri yönünden Teo-Sosyolojik mücadele ve müdahalesi ön plana çıkmaktadır. Teo-Sosyolojik bağlamda dinin, zihniyet ve kimlik inşa etme, birleştirme, çatıştırma, motivasyon, sosyalleştirme, dönüştürme, kültürel aktarım gibi birçok olumlu ya da olumsuz fonksiyonları<sup>112</sup> bulunmaktadır. Weber’in belirttiği dönüşümü sağlayan ve Marks’ın ifade ettiği değişimi önleyen<sup>113</sup> bu fonksiyonlar Teo- sosyolojik savaş kapsamına girdiği gibi, kutsal metinleri yorumlama yöntemiyle dine bağlı olanları manipüle ederek, amaçlanan toplumsal değişimi gerçekleştirmenin de bu savaş kapsamına girdiği söylenebilir.

Teo-Sosyolojik savaşın, asıl savaştan önce, dinî-sosyolojik verileri yumuşak ve temkinli güç öğeleriyle harmanlayıp, karşıt güçlere kendi tezlerini onaylatma, rakipleri razı etme gayesi ile sosyal, siyasî, ekonomik, vb. sahalarda yapılan savaş öncesi müdahalesi olduğu belirtilmektedir. Bu din zeminli güç mücadele süreci, sosyal problemlerin gerçekliğinden uzak istenildiği gibi yansıtılması ve dinle örtülmesi, kutsal alanla kutsal olmayan alanın birlikte bozulmaya tabi olması, şeklinde belirtilebilir.<sup>114</sup> Bazı savaşların da sebebinin dinî olmamasına rağmen dinî bir sebebe dayandırılması,<sup>115</sup> Teo-

<sup>110</sup> Pierre Bourdieu, *Pratik Nedenler*, çev. Hülya U. Tanrıöver (İstanbul: Hil Yay., 2006), 99; Bk. Robert Aron, *On War* (New York: W. W. Norton, 1968); Raymond Aron, *Uluslararası Savaş ve Barış*

<sup>111</sup> D. Boyns - J. D. Ballard, “Developing a Sociological Theory for the Empirical Understanding of Terrorism”, *The American Sociologist* 35/2 (2004), 10.

<sup>112</sup> Ejder Okumuş, *Dinin Meşrulaştırma Gücü* (İstanbul: Özgü Yay., 2005), 11-48.

<sup>113</sup> Ian Thompson, *Odadaki Sosyoloji Din Sosyolojisine Giriş*, çev. Bekir Z. Çoban (İstanbul: Birey Yay., 2004), 52.

<sup>114</sup> M. Zeki İşcan, *Gelenekten Geleceğe İslami Düşüncede Yenilik* (İstanbul: Kitap Yay., 2015), 9-63.

<sup>115</sup> M. Zeki İşcan, “İnançın Siyasal Nefrete Dönüşmesi ve Siyasal Öfkenin İnançsallaşması Arasında Selefilik”, *Küreselleşme Radikalizm ve İslam*, ed. İbrahim Turan (Ankara: Maarif Mektepleri,

Sosyolojik boyutun önemini belirtmesi yönünden mühim görülebilir.

Teo-Sosyolojik mücadele yapılırken denenmiş ve yeni keşfedilmiş oldukça araç bulunmaktadır. Özellikle Müslüman toplum üzerinde uygulanmış pek çok hadise (terörizm, isyanlar, mezhep çatışmaları, intihar eylemleri, din temelli radikal örgütler, İslamofobi gibi) Teo-Sosyolojik savaş aygıtları kullanılarak gerçekleştirilmektedir. Bu savaşın sözü edilen eski ve yeni aygıtları konjonktürel zeminden, bazen “misyonerlik, oryantalizm, meşrulaştırma, kimliksizleştirme ve değerlerle çatıştırma, kutsallaştırma gibi tarzlarda olduğu görülmektedir.

Barış inşasına yönelik çabalar bahis konusu olmaktadır. Dinin nefreti diri tutan olarak “diğerlerine karşı” ve şiddet uygulama kapasitesini bağışlayan ve sevgi yönüyle azaltan olarak “diğerlerine yönelik” yönleri açısından iki önemli tutumundan söz edilmektedir. Dinin bu işlevlerinin, din adamlarının söylem ve tavırlarıyla işletildiği bilinmektedir.<sup>116</sup> Barış yapıcı aktörler, yerel kanaat önderleri olan din adamları, yerel liderler, akil insanlar vb. olarak sayılabilir. Dinî barış inşasının öznesi olan dinî barış yapıcılar, bazen köktenci ve bazen seküler tavır içinde olmalarına rağmen, çatışmaların önlenmesinde müzakere, arabuluculuk, barış görüşmelerine öncülük yapma gibi önemli rol üstlenmektedir. Ayrıca bu liderler, barışın gündemde tutulması gibi eğitim etkinlikleriyle eğitimci vb. rollerde toplumla buluşmakta, şiddetin önlenmesi, sevgi ve sabır gibi ahlaki üstünlüklerin yaygınlaştırılmasına çalışmaktadır.<sup>117</sup>

Mikro boyuttan, makro boyuta kadar kişinin kazandığı dinî değerler, davranışlar, dini gruplar, inandığı din ile sosyal hayattaki çatışma ve barışa yönelik tutumları arasındaki ilişki, din sosyolojisi biliminde oluşturulacak barış inşası çalışmalarına zemin oluşturmaktadır.<sup>118</sup> İbn Haldun, toplumların, sükûnet, adalet ve barışa eğilimli oldukları kadar kavga, zulüm ve savaş da açık olduklarını vurgulamaktadır. Kendisi, toplumun bu niteliklerine dayanarak savaş ve zulme ancak adil ve güçlü bir otoritenin kurulması ile engel olunacağını belirtmektedir.<sup>119</sup>

Şiddet ve savaşın kökenlerine inildiğinde bu eylemlerin önemli oranda toplumsal, siyasi ve dini sebeplerden ortaya çıktığı, bazı psikolojik etkenle-

2017), 87.

<sup>116</sup> Bk. Harold Coward, *Religion and Peacebuilding*, ed. S. Smith Gordon (Albany: State University of New York Press, 2004).

<sup>117</sup> Little David - Scott Appleby, “A Moment of Opportunity? The Promise of Religious Peacebuilding in an Era of Religious and Ethnic Conflict”. *Religion and Peacebuilding*, ed. S. Smith Gordon (Albany: State University of New York Press, 2004), 6-11.

<sup>118</sup> Halil Aydınalp, “Sosyal Çatışma ve Din”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2010), 189.

<sup>119</sup> Ejder Okumuş, “The Science of Umran, Conflict Resolution and Peace”, *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi* 3/1 (2018), 5-8.

rin de bu eylemlere katılmayı kolaylaştırdığı söylenebilir. Bu çerçevede din-şiddet ilişkisi, dinî dil ve söylemlerin meşrulaştırma vasıtası olarak kullanılmasından kaynaklandığı söylenebilir. Din, kişiler ve gruplar üzerinde güçlü psikolojik etkiye sahiptir. Din dışı gayeler için bile zaman zaman kullanılmakta, siyasî sorunların bir parçası haline getirilmekte, fundamentalizm, radikalizm gibi söylemler ile din ve şiddet arasında doğrusal bağlantılar kurulmaktadır.

Özetlenecek olursa, tarihsel gelişim sürecinde din-savaş ilişkisini etkileyen dinamikler şöyle ifade edilebilir: Dinlerin değişmez kutsal boyutu dışında dinin sosyo-kültürel boyutunda zaman kültürüne uyum oluşabilir. Tarihsel süreçte savaşın güç ve tarzlarının çeşitlenmesine bağlı olarak, savaşta maddi ve manevi gelişim ve dönüşümler oluşabilmektedir. Din ve savaş dolaylı etkileyen etkenler: Dinî inançların bilinçli veya bilinçsizce yanlış yansımaları, insanın antropolojik ve sosyo-kültürel gelişimi, şeklinde sıralanabilir. Bu çerçevede din-savaş ilişkisinin gelişim-dönüşüm süreçlerini: Arkaik dönemdeki insan-tabiat bağımlılığı, devletler oluşuktan sonra siyasî faktörler, modern dünyada ise küreselleşme ve uygarlıklar arası ilişkilerin yeni seviyelerinin etkilediği anlaşılmaktadır. Tarihsel süreçte din-savaş ilişkileri dinamiklerinin ise: Din-savaş olaylarının kendi durumunda ortaya çıkan değişikliklerle ilgili iç sistem ve etkileyici sosyo-kültürel faktörlerde ortaya çıkan değişikliklerle ilgili dış sistem, olarak iki şekilde değiştiği görülmektedir. Bu durumda insanın antropolojik gelişmesinin toplum, tabiat, politika, küresel ve uygarlık kültürünün araç etkeni haline geldiği söylenebilir. Din-savaş ilişkisi tabiatının şu şekilde ortaya çıktığı görülebilir ve sıralanabilir: Savaş, dinî inancı savunma ve onaylama aktörü olabilir. Din, dinî olmayan gayeler için vasıta olabilir. Dinî olaylar ve dinî olmayan savaş arasında etik karakterli tesir olabilir.

Bilim adamlarının önemli bir grubu bireyin saldırgan davranışlarının insan tabiatıyla ilgili olduğunu düşünmektedir. İnsanın niçin şiddete meyilli olduğunu anlama gayreti, Augustene'den Freud'a birçok duayen tarafından incelenmiş ve incelenmeye devam edilmektedir. Bu çerçevede şiddetin sebeplerini insan tabiatında arayan iki mikro düzey yaklaşım bulunmaktadır. Birincisi, bireyin ruhunda günahkâr olduğuna ilişkin tarihsel olmayan ontolojik (Machiavelli) yaklaşımlardır. İkincisi, insan tabiatının vahşi, kana susamış bir mizacı olduğunu, fakat bu mizacın gelecekte çeşitli kurumsal şartlarda değiştirilebileceğini veya daha barışçıl şekil alabileceğini kabul eden (Thomas Hobbes gibi) yaklaşımlardır. Şiddeti yalnızca insan tabiatına yönelerek çözüme çabalarından olan orta düzey rejim kuramları; şiddetin, devlet ya da sosyo-ekonomik sistemin teşkilatlanma prensiplerinden çıktığında ısrar etmektedir. Şiddetin köklerini despotizmde bulan Montesquieu, monarşide arayan Paine, kapitalizm öncesinde keşfeden Schumpeter veya diktatörlükte arayan H. Arendt ve kapitalizmde bulan Marx bu yaklaşımda



değerlendirilmektedir. Makro düzey jeopolitik kuramlar ise şiddetin kökenlerinin, milletlerarası düzenin merkezi olmayan yapısında aranması gerektiğini saptamaktadır.<sup>120</sup>

Farklılıklarına rağmen bazı bilim adamlarının, bu psikolojiden nasıl kurtulunacağı, herhangi bir dinsel veya din dışı çatışmanın nasıl önleneceği gibi soru(n)lara çözüm yolunu, dinler arasındaki ilişkilerin sağlanmasında gördükleri belirtilmektedir. Sözcüme "Küresel etik" projesi ile tanınan Hans Küng konuya yaklaşımını şöyle ifade etmektedir: Dinler arasında barışın olmaması uygarlıklar arası savaflara neden olur; Dinler arasında diyalog olmadan dinler arası barış imkansızdır; Belirli bir dinin esaslarını keşfetmeden diyalog mümkün değildir.<sup>121</sup>

Çatışma psikolojisini ve sosyolojisini ortadan kaldırmak ve barış inancını aşılama güç gözükmeyle birlikte, daha fazla çalışmak ve zaman harcamak ile aşılabılır. İstikrarlı barış için, bazı ilkelerin belirlenmesi ve bu ilkelere uyulması gerektiği ifade edilebilir. Dinler arasındaki barışı sağlamadan kalıcı barış olamayacağı söylenebilir. Dinler arası ilişkilerde barış hususuna sadece savaşın olmamasının yanında karşılıklı anlayış ve saygı zemininden yaklaşılmalıdır. Dinî barış elde edilmesi çabalarına, dinî temsilciler ve kuruluşların yanında tüm toplumun temsilci ve kuruluşlarının katılımı sağlanmalıdır. Gelecek nesiller, diğer dinlere düşmanca bakan kimseler değil, hoşgörü, iyi niyet, karşılıklı saygı temelinde yetiştirilmelidir. Adalet temelli oluşturulan uluslararası hukukta, din temelli anlayışın tezahürü olarak gelişen çatışmalarda barışın sağlanmasına yönelik garantörlük temin edilmelidir. Dinler arası problemler güç kullanılmadan çözümlenmelidir. Kalıcı manevi birlik için dinlere ortak bir zemin oluşturulmalıdır.

## SONUÇ

Savaş, evrensel bir olgu olarak insanlık tarihinin her döneminde ekonomik, siyasî ve dinî birçok nedenleriyle toplum yaşamında var olagelmıştır. Şiddetin insan kaynaklı olması dolayısıyla inanç sistemlerinden tamamen soyutlanamayacağı anlaşılmıştır. Dinin şiddet ve savaş gibi problemlerde çarenin odağı olması icap ederken; dinler, bazı din adamlarının ve yorumcularının yaptıklarıyla "Kutsal Savaş" benzeri manipülasyonlarıyla şiddetin merkezi durumuna getirildiği; Tanrı'nın emriyle bazı şiddet ve savaşların meşrulaştırıldığı anlaşılmaktadır.

Dinler şiddet ve savaş mecburi hallerde onaylamakla beraber, bu hususta genel bir özendirme yapmadığı görülmektedir. Savaşa özendirme ve davet hususundaki söylemlerin dinin ilahi kaynağıyla ilgili olmadığını, genellikle din temsilcilerinin his ve görüşlerini yansıttığını, arka planında

<sup>120</sup> J. Keane, *Şiddetin Uzun Yüzyılı*, çev. Bülent Peker (Ankara: Dost Kitabevi, 1998), 105-106, 109.

<sup>121</sup> Leroy Gerrett, "Küresel Etik Yoluyla Yeryüzünde Barış" Creationism (10.12.2023).

farklı sosyolojik sâikler barındıran durumların olduğunu, ekonomik, politik vb. durumları meşrulaştırmak için dinin bir araç olarak kullanıldığını söylemenin çok büyük bir iddia olmayacağı söylenebilir.

İslâm'ın, barışı olağan ve daimî durum sayarak öncelediği; savaşı zaruret icabı başvuru hal, savunma niteliği olmayan durumlarda cana kıymaya izin vermediği görülse de gerektiğinde izin verdiği de görülmektedir. Savaşın engellenemediği hallerde dahi cana, canlıya, yaşama verilen zararın en aza indirilmesi, savaşmayanların ve kutsalın dokunulmazlığı, aşırılığa kaçılmaması, insanın temel haklarına saygı duyulması gibi ahlâkî normlara özen gösterilmektedir. Peygamber (s.a.v.) devrinde istisnaların yanında bu ilkelere uyulduğu görülmektedir. Peygamber'in (s.a.v.) savaş istemediğini, genellikle şiddet içermeyen çözümleri uyguladığını, gerektiğinde Kur'an vahyiyle uyumlu savunma savaşı anlayışını benimsediği bilinmektedir.

İslâm'da savaş fikri, insanoğlunun nefsinin peşinde koşmaya ve Yaratıcı kaynaklı ahlâkî koddan uzaklaşmaya başladığı gibi durumlarda kaçınılmaz sosyal bir fenomen olarak tezahür ettiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda savaş ve cihat konulu âyetlerde, Hz. Peygamber'in sünnetinde; Hz. Peygamber sonrası yapılan bazı savaşlarda İslâmî kurallar esnetilmiş, kaynaklar naslar dışında aranmış ve döneme göre te'vîl edilmiştir. Bazı din bilimcileri, İslâm (Orta Çağ İslâm/Klasik-Çağdaş doktrin) hukuku cihat anlayışları, söz konusu hususlarda Kur'an ve Sünnetin katı, lafzî yorumuna ve nesih ilkesine yöneldikleri; tek anlamlı, salt seçmeci, lafızcı, gâyeci ve indirgemeci yorumladıkları anlaşılmıştır. Belirli koşullarda bazı savaşları haklı çıkarma olasılığına yönelinerek şiddetli cihat ilkesine, köktencilğe odaklanıldığı görülmüştür. Bu bağlamda İslâm savaş hukuku zemininde Kur'an ve Sünnetteki barış yaklaşımının günümüzde de uygulanabilirliğinin gündeme getirilerek sistemli olarak incelenmesi ve tartışılması gerekmektedir.

Savaş anındaki ve sonrasındaki savaş hükümlerine, sözleşmelere vb. uluslararası metinlere rağmen milletlerarası hukuk güçlü ülkeler yararına uygulanmakta, biçimsel bağlılık göstermekten ileriye gidememektedir. Zayıf ülkeler haklı bulunsalar dahi gerçek hukukun tatbik imkânı olmamaktadır. Çünkü hukukî denge, kuvvetli ülkeler tarafından biçimlendirilmekte, güç dengesi ülkelerin silah gücüyle belirlenmektedir. Savaş karşıtı hareketlerin yeterli güçleri eylemlere katabildiği söylenemez. Ancak sivil toplum örgütlerinin, ulusal ve uluslararası alanda yaptıkları barışçı eylemler dünya kamuoyunun dikkatini çekse de emperyalist devletleri ve uluslararası silah üreticilerini engellemekte yetersiz kaldığı görülmektedir.

Tarihsel süreçte din-savaş etkileşimi toplum yaşamındaki iktisadi, siyasi, sosyal olaylara önemli şekilde yansımış, bu olaylar da din ve savaş olgularını şekillendirmiştir. Dolayısıyla din ve savaşın etkileşim sistemi ve karakterinin öğrenilmesi günümüz dünya meselelerinin altındaki gerçeği

anlamaya ve birçok süreçleri yöne(l)tmeye imkân verebilir. Genellikle siyasî sebepler din perdesi altında gizlenebilir. Dolayısıyla dini olgular arkasındaki sebeplerin araştırılması gereklidir. Böylece başka politik gayeler için dini duygulardan faydalanılmasını engelleyebilir, kalıcı barış için gerekli olabilir.

Dinin stratejik yönünün günümüze kadar kullanılması; dini, güç mücadelesi yönünden incelemeyi, iç ve dış güvenliğin kapsamı içinde ele almayı gerekli kılmaktadır. Din, son iki yüzyılda Müslüman toplumlara karşı Teo-Sosyolojik bir müdahale aracı olarak kullanılmaktadır. Bu müdahalenin yalnızca istismar, radikalizm, gerilik-çağdaşlık, pozitivizm vb. zeminde incelenmesi, bu toplumların Teo-Sosyolojik müdahalenin işlevsel zemini olduğunun nedenini ortaya koymaktadır. Teo-Strateji kullanılarak dinin; sosyolojiden siyasete, uluslararası ilişkilere kadar birçok alanla sıkı ilişki içinde olduğu gösterilmiştir. Savaş olgusu aslında savaştan önce başlamakta ve bitmektedir. Çalışmadaki ve ulaşılabilen araştırmalardaki elde edilen sonuçlar, İslam toplumlarında ve ülkemizde Teo-Sosyoloji konusuna neredeyse hiç önem verilmediğine ve vakit kaybedilmeden önem vermesi gerektiğine işaret etmektedir.

Din, çatışma ve akabinde barışın inşasında, olumlu ve olumsuz etkilere sahiptir. Din sosyolojisinin, din ve toplum ilişkilerini; aktörleri, olguları, normları, değerleri, kurumları vb. araştırma ve anlama yöntemiyle ortaya çıkarma gayreti, barış inşasında rol üstlenecek din zeminli girişimleri bilimsel boyutta destekleyecektir. Din sosyologları alan araştırmaları ile din-barış ilişkisini daha etkili ortaya koyabilecekleri gibi; din sosyolojisi literatürünü kullanmanın yanında disiplinler arası bir yöntemle yeni kavramlara varmalarını, dini barış inşası ve barış yapımcıların meşruiyetini kuvvetlendirecektir.

Din, kalplere nüfuz edebilen bir faktördür. Din, bireylerin iç dünyasına nüfuz ederek vicdanı kötü zihniyetten arındırmakta ve diğer insanlara müsamaha ile davranabilen bir benlik kazandırmaktadır. Şimdi insanoğlu geleceğin huzur ve barışının dinlerin vazettiği ahlâkî hükümlere dönmekten geçtiğini anlamalı, ahlâkî ve manevi ıslahatı gerçekleştirmelidir. Bu sebeple aileden itibaren bütün örgün ve yaygın eğitim kurumlarında ve özellikle dinî eğitim veren kurumlarda barış eğitimine önem verilmeli, dinlerin ve özellikle İslâm'ın barışı kurmaya dönük mesajları eğitim programlarıyla metotlu bir şekilde işlenmesi gerektiği bilinmelidir. Bu konuda daha çok araştırmalar yapılmaya devam edilerek insanlığın başlangıcından günümüze problem olan şiddet ve savaş konusunda dersler çıkartılabilir, nihai barış için çözümler sunma noktasında daha çok katkılar sunulabilir.

### KAYNAKÇA

- Abu-Nimer, Mohammed. *Nonviolence and Peace Building in Islam: Theory and Practice* Gainesville. FL: University Press of Florida, 2003.
- Aksoy-Ercümen, Merve. "Savaşın Değişen Doğası ve Cenevre Sözleşmeleri". *İnsamer*.

- Erişim 07 Şubat 2022. [http://insamer.com/tr/savasin-degis-en-dogasi-ve-cenevre-sozlesmeleri\\_346.html](http://insamer.com/tr/savasin-degis-en-dogasi-ve-cenevre-sozlesmeleri_346.html),
- Albayrak, Kadir. *Semavi Dinlerde Barış ve Şiddet İkilemi*. Ankara: Sarkaç Yay., 2010.
- Altıparmak, Kerem. "Kronik- Irak'tan Guantanamo'ya Savaş Esirleri" *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 58/2 (2003), 221-231.
- AA, Anadolu Ajansı. "BM: Ukrayna'da En Az 1611 Sivil Öldü, 4 Milyon 319 Bin 494 Kişi Komşu Ülkelere Geçti." Erişim 08 Nisan 2022. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bm-ukraynada-en-az-1611-sivil-oldu-4-milyon-319-bin-494-kisi-komsu-ulkelere-gecti/2557813#:~:text=BirleşmiMilletlerRusya-UkraynaSavaşı,kişininkomşuülkeleregeçtiğinibildirdi>
- Aron, Robert. *On War*. New York: W. W. Norton, 1968.
- Aron, Raymond. *Uluslararası Savaş ve Barış*. Moskova: Nota Bene, 2000.
- Atan, Yavuz. "Vicdani ret ve savaş karşıtı hareketin kısa tarihi". *Türkiye'de Anarşizm Yüz Yıllık Gecikme*. 155-171. İstanbul: İletişim Yay., 2013.
- Ateş, Ali Osman. "İslâm ve Barış". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2006), 1-14.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. 12 Cilt. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2014.
- Aydın, Hakkı. *İslâm ve Modern Hukukta İşkençe*. İstanbul: Beyan Yay., 1997.
- Aydınalp, Halil. "Sosyal Çatışma ve Din". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2010), 187-215.
- Baki Adam - Katar, Mehmet. *Dinler Tarihi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yay., 1999.
- Balcı, Ali. *Sosyal Bilimlerde Araştırma*. Ankara: Pagem A Yay., 2005.
- Batur - Yamaner, Melike. *Silahlı Çatışmalarda Sivillerin Korunması*. İstanbul: Arıkan Yay., 2007.
- Brand - Jacobsen, Kai Frithjof. "Peace Studies, Peace Movements, Peace Praxis". *Transcend*. ts. 30 Kasım 2021. <https://www.transcend.org/files/article505.html>
- BBC, British Broadcasting Corporation News/Türkçe. "Suriye'de Savaşın 10 Yılında 10 Kritik Dönüm Noktası." Erişim 08 Nisan 2022. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56377932>
- Buhârî, Muhammed b. bin İsmâil. *el-Câmiu's-Sahîh*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yay. 1992.
- Bourdieu, Pierre. *Pratik Nedenler*. çev. Hülya U. Tanrıöver. İstanbul: Hil Yay., 2006.
- Boyns, D - Ballard, J. D. "Developing a Sociological Theory for the Empirical Understanding of Terrorism". *The American Sociologist* 35/2 (2004), 5-25.
- Çetin, Mustafa. "İslâm ve Milletler Arası Barış". 89-94. Ankara: TDV Yay., 1996.
- Çetiner, Aydın. *21. Yüzyılda Savaş Stratejileri*. İstanbul: Selis Kitap, 2003.
- Coward, Harold. *Religion and Peacebuilding*. ed. S. Smith Gordon. Albany: State University of New York Press, 2004.
- Daver, Bülent. "Savaş ve Barış Üzerine". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 3/10 (1992), 181-186.
- De Clari, Robert. *İstanbul'un Zaptı (1204)*. çev. Beynun Akyavaş. Ankara: TTK Yay., 2000.
- Demir, Esra. "İnsan Haklarının Evrenselliği Görüşü Karşısında Kültürel Rölativizm". *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 14/3 (2008), 209-242.
- Demirtaş, Abdullah. "Barış, Savaş ve Eğitim". *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 6 (1991), 41-46.
- Durkheim, Emile. *İntihar*. çev. Z. Zühre İlkgelen. İstanbul: Pozitif Yay., 2013.
- Durkheim, Emile. *L'Allemagne au dessus de tout, La mentalité allemande et la guerre*. Paris: Armand Collin, 1915.
- Durkheim, Emile. *Socialism and Saint-Simon*. London: Routledge and Kegan Paul, 1959.
- Durkheim, Emile. *Toplumbilimin Yöntem Kuralları*. çev. Özer Ozankaya. İstanbul: Cem Yay., 2013.
- Elibal, İbrahim. "Amerika'da ve Dünyada Barış Hareketleri". *Rehber Öğretmen*. Erişim 11

- Kasım 2017. <http://www.rehberogretmen.biz/dunyada-ve-amerikada-baris-hareketleri.htm>
- Fink, Arlene. *Conducting Research Literature Reviews: From Paper to the Internet, Second edition. Thousand Oaks. California: Sage, 2005.*
- Fisher, David James. *Romain Rolland and the Politics of Intellectual Engagement.* Berkeley: University of California, 1988.
- Gerrett, Leroy. "Küresel Etik Yoluyla Yeryüzünde Barış" Creationism. Erişim 10 Aralık 2023. <http://www.creationism.org/crimea/text/114.htm>
- Ghazi bin Muhammad, (HRH Prince). "The Conditions Necessary for Just War in the Holy Qur'an". *War And Peace In Islam The Uses and Abuses of Jihad.* ed. HRH Prince Ghazi bin Muhammad vd. 409-426. Jordan: National Press, 2013.
- Gündüz, Şinasi. "Din ve Şiddet Paradoksu". *Milel ve Nihal* 13/2 (2016), 8-31.
- Güneş, Ahmet. *İslâm Devletler Hukuku Açısından Savaş ve Cihad.* İstanbul: Işık Akademi Yay., 2009.
- Habermas, Jürgen. "Sivil İtaatsizlik: Demokratik Hukuk Devletin Denektaşı. Almanya'da Otoriter Legalizm Karşıtlığı". çev. Yakup Coşar. *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik.* 122-142. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- HSK, Hâkimler ve Savcılar Kurulu. "*İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi.*" Erişim 02 Şubat 2022. <https://www.hsk.gov.tr/Eklentiler/Dosyalar/9a3bfe74-cdc4-4ae4-b876-8cb1d7eeae05.pdf>
- Harris, I. M. "Types of peace education". *How Children Understand War and Peace: A Call for International Peace Education.* ed. Louis Oppenheimer Amiram - Daniel Bar-Tal. 299-317. San Francisco: Jossey-Bass, 1999.
- Harris, Ian. "History of Peace Education". *Handbook on Peace Education.* ed. Gavriel Salamon - Edward Cairns. 11-20. New York: Psychology Press, 2010.
- Hashmi, Sohail H. "Interpreting Islam's Ethics of War and Peace". *Islamic Political Ethics: Civiv Society, Pluralism and Conflict.* ed. Sohail H. Hashmi. 194-216. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2002.
- Hayward, Joel. "Warfare in the Qur'an". *War And Peace In Islam The Uses and Abuses of Jihad.* ed. HRH Prince Ghazi bin Muhammad vd. 28-55. Jordan: National Press, 2013.
- Islam, Touhidul. "Peace and Conflict Studies: Evolution of an Academic Discipline". *Journal of the Asiatic Society of Bangladesh* 58/1 (2013), 129-155.
- İşcan, M. Zeki. *Gelenekten Geleceğe İslami Düşüncede Yenilik.* İstanbul: Kitap Yay., 2015.
- İşcan, M. Zeki. "İnancın Siyasal Nefrete Dönüşmesi ve Siyasal Öfkenin İnançsallaşması Arasında Selefilik". *Küreselleşme Radikalizm ve İslam,* ed. İbrahim Turan. Ankara: Maarif Mektepleri, 2017.
- Jefroudi, Maral. "Bir Gündem Sorunumuz Var". *Birikim Dergisi* 197 (2005), 78-82.
- Kaboğlu, İbrahim Ö. "Dayanışma Haklarının Hukuksal Niteliği". *İnsan Hakları Yıllığı* 13 (1991), 37-48.
- Karakaş, Şenol. "Yeni Bir Hareket, Yeni Bir Sol: Türkiye'de". *Birikim Dergisi* 197 (2005), 24-31.
- Karaman, Hayrettin. "İslâm'da Savaş ve Barış". Erişim 03 Kasım 2017. <http://www.hayrettinkaraman.net/yazi/hayat/0115.htm>
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir.* 5 Cilt. Ankara: DİB Yay., 2020.
- Karatepe, Şükrü. "İnsan Haklarının İlahi Temelleri". 109-115. Ankara: TDV Yay., 1996.
- Keane, J. *Şiddetin Uzun Yüzyılı.* çev. Bülent Peker. Ankara: Dost Kitabevi, 1998.
- Kelsay, John. *Arguing the Just War in Islam.* Cambridge, MA: Harvard University, 2009.
- Klimke, Martin. *The Other Alliance: Student Protest in West Germany and the United States in the Global Sixties.* Princeton: Princeton University, 2010.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli.* çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: DİB Yay., 2011.
- Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur İncil.* İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi - Yeni Yaşam Yay., 2002.

- Köylü, Mustafa. "Barış Eğitimi ve İslâm". *Din Eğitiminde Çağdaş Konular*. ed. Mustafa Köylü. 199-224. İstanbul: Dem Yay., 2014.
- Köylü, Mustafa. *Dünya Dinlerinde Ahlak*. İstanbul: Dem Yay., 2012.
- Lawler, Peter. "Peace Studies". *Security Studies An Introduction*. ed. Paul D. Williams. 73-88. London: Routledge, 2008.
- Little, David – Appleby, Scott. "A Moment of Opportunity? The Promise of Religious Peacebuilding in an Era of Religious and Ethnic Conflict". *Religion and Peacebuilding*. ed. S. Smith Gordon. Albany: State University of New York Press, 2004.
- Malesevic, Sinisa. *Savaşın ve Şiddetin Sosyolojisi*. çev. Suzan Sarı. Ankara: Hece Yay., 2018.
- Marx, Karl. *Fransa'da İç Savaş*. çev. Erkin Özalp. İstanbul: Yordam Yay., 2016.
- Marx, Karl - Engels, Friedrich. *Komünist Manifesto*. çev. Nail Satlıgan - Tektaş Ağaoğlu. İstanbul: Yordam Yay., 2014.
- McCarthy, Eli. "Islamic Ethics of War and Peace: Theological Underpinnings and Contributions to Peacebuilding and Nonviolence". *Academia*. Erişim 14 Aralık 2022.  
[https://www.academia.edu/13007885/Islamic\\_Ethics\\_of\\_War\\_and\\_Peace\\_Theological\\_Underpinnings\\_and\\_Contributions\\_to\\_Peacebuilding\\_and\\_Nonviolence](https://www.academia.edu/13007885/Islamic_Ethics_of_War_and_Peace_Theological_Underpinnings_and_Contributions_to_Peacebuilding_and_Nonviolence)
- Mumcu, Uğur. *Bir Uzun Yürüyüş*. İstanbul: Uğur Mumcu Vakfı Yay., 1996.
- Oberdiek, Helmut. "Uluslararası Barış Hareketinin Tarihi ve Deneyimleri". *Ob.nubati*. Erişim 15 Şubat 2022.  
[http://ob.nubati.net/wiki/Uluslararası\\_barış\\_hareketinin\\_tarihi\\_ve\\_deneyimleri](http://ob.nubati.net/wiki/Uluslararası_barış_hareketinin_tarihi_ve_deneyimleri)
- Okumuş, Ejder. *Dinin Meşrulaştırma Gücü*. İstanbul: Özgü Yay., 2005.
- Okumuş, Ejder. "The Science of Umran, Conflict Resolution and Peace". *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi* 3/1 (2018), 1-30.
- Öğün Emre. "Başka Bir Dünya İçin Ağ Atmak: Siber Ortamda Üç Barış Hareketi". *Global Medya Dergisi: Turkish Edition* 3 (2013), 142-165.
- Özdek, Yasemin. *İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı*. Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yay. (TODAİE), 1993.
- Özel, Ahmet. *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı*. İstanbul: İz Yay., 1998.
- Özsoy, Şule. "İnsancıl Hukukun Gelişimi". *TODAİE İnsan Hakları Yıllığı* 19-20 (1998-1997), 111-125.
- Rogers, Paul - Ramsbotham, Oliver. "Then and Now: Peace Research-Past and Future". *Political Studies* 47 (1999), 740-754.
- Sayılgan, Aclan. *Türkiye'de Sol Hareketler*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yay., 2009.
- Selek, Pınar. *Barışamadık*. İstanbul: İthaki Yay., 2004.
- Sırım, Veli. *Evrensel Barış*. İstanbul: Türdav Yay., 1999.
- Tarkan, Doğan. "Hareketin Yeni Hedefi: Zayıf Halka". *Dünyanın Bütün Sokakları İsyanda*. 281-290. İstanbul: Everest Yay., 2003.
- Taslaman, Caner. *Terörün ve Cihat'ın Retoriği; Felsefi ve Teolojik Bir Değerlendirme*. İstanbul: Genel Dağıtım Yay., 2014.
- Thompson, Ian. *Odaktaki Sosyoloji Din Sosyolojisine Giriş*. çev. Bekir Z. Çoban. İstanbul: Birey Yay., 2004.
- Treitschke; His Doctrine of German Destiny and of International Relations Together With A Study Of His Life And Work by Adolf Hausrath*. New York and London: The Knickerbocker Press, 1914
- Tuna, Gülgün. *Yeni Güvenlik*. Ankara: Nobel Yayınları, 2003.
- Turcan, Talip. "İslâm Hukukunun Klasik ve Çağdaş Doktrinlerinde Cihad". *İslâm Kaynaklarında, Geleneğinde ve Günümüzde Cihad*. ed. Ahmet Ertürk. 281-310. İstanbul: KURAMER Yay., 2016.
- Turner, Bryan. *Max Weber ve İslam*. çev. Yasin Aktay - Mehmet Murat Şahin. İstanbul: Vadi Yay., 2019.
- Türköne, Mümtazer. "Osmanlı İmparatorluğu'nda İnsan Hakları" *Doğu'da ve Batı'da*

*İnsan Hakları*, 83-88. Ankara: TDV Yay., 1996.

VOA, Voice of America Türkçe. "BM: 'Suriye İç Savaşı'nda 350 Bin Sivil Öldü'.". Erişim 08 Nisan 2022. <https://www.amerikaninsesi.com/a/bm-suriye-ic-savasinda-350-bin-sivil-oldu/6245591.html#:~:text=BirleşmişMilletlerİnsanHaklarıYüksek,350binsivilinöldürüldüğübildiriliyor>.

Weber, Max. *Din Sosyolojisi*. çev. Latif Boyacı. İstanbul: Yarı Yay., 2012.

Weber, Max. *Economy and Society*. ed. Guenther Roth - Claus Wittich Berkeley. Los Angeles - London: University of California Press, 1968.


Weber, Max. *Sosyal Bilimlerin Metodolojisi*. çev. Vefa Saygın Öğütle. İstanbul: Küre Yay., 2012.

Weber, Max. *Sosyoloji Yazıları*. çev. Taha Varla. İstanbul: İletişim Yay., 2004.


Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Alfabetik İslâm Hukuku ve Fıkıh İstilahları*. 5 Cilt. İstanbul: Bilmen Yay., 1976.

Yılmaz, Hüseyin. "Örgün ve Yaygın Eğitim Kurumlarında Barış Eğitimi". *Din Eğitiminde Çağdaş Konular*. ed. Mustafa Köylü. İstanbul: Dem Yay., 2002.

---

 **Etik Beyan / Ethical Statement:** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

 **Yazar(lar) / Author(s):** Rıza Karabağ.

 **Çıkar Çatışması / Conflict of Interests:** Yazar(lar), çıkar çatışması olmadığını beyan eder(ler). / The authors declare that they have no competing interests.